

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏRFİNAZ AZƏR qızı KƏRİMLİ

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ
ZAMANI MONOLOJİ NİTQ BACARIQLARININ
FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

İxtisaslaşma: HSM- 060103 **Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası**

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Sevda Ağamirzə qızı Əliyeva

prof., s.e.d.

BAKİ – 2022

Mündəricat

GİRİŞ.....	3-49
I FƏSİL. YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MONOLOJİ NİTQ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7-15
1.1. Elmi ədəbiyyatda monoloji nitq bacarıqları.....	7-15
1.2. Monoloji nitqin tədrisinin linqvistik əsasları: nitqin komponentləri, növləri və strukturunun qurulması.....	16-43
1.3. Monoloji nitqin tədrisinin psixoloji əsasları: tələbələrdə yaranan həyəcan problemləri və həlli yolları.....	43-49
II FƏSİL. YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MONOLOJİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASININ METODİK ƏSASLARI.....	50-71
2.1. Monoloji nitqin formalaşdırılması üçün istifadə olunan metodik üsullar.....	50-55
2.2. Monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında müəllimin rolu və qiymətləndirmə.....	56-64
2.3. Tədqiqatın praktik araşdırılması: Eksperimentin təşkili və təhlili.....	64-71
NƏTİCƏ	71-74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75-79

Giriş

Dil təkəcə ünsiyyət vasitəsi kimi fikirləri ifadə etməyə deyil, həm də insanın özünü cəmiyyətə təqdim etməsinə xidmət edir. İngilis dili isə bu cəhətdən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki o, “lingua franca” kimi beynəlxalq miqyasda özümüzü bir fərd və cəsur millətin bir üzvü kimi təqdim etməyimizə əsas vasitədir. Buna görə də ingilis dilində nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təkəcə bu dili öyrənənlər üçün deyil, həm də ümumən cəmiyyətin inkişafı və beynəlxalq aləmə inteqrasiyası üçün önəmlidir. Xarici dildə nitq bacarıqlarının formalaşması tərəflər arasında qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi olan dialoji nitqlə bərabər həm də insanların auditoriya qarşısında fikirlərini ifadə etmə vasitəsi olan monoloji nitqi də əhatə edir.

Monoloji nitq fikrin bir nəfər tərəfindən ifadə olunduğu, danışanın dinləyicilərlə əks əlaqəsi olmayan ünsiyyət formasıdır. Bu nitq prosesində məzmun rabitəli tərzdə, ardıcıl və müfəssəl ifadə olunmalıdır. Monoloji nitqi təqdim edən şəxs deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, məzmun və xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, istifadə edəcəyi dil komponentlərini öncədən seçir, nitqinin auditoriyaya necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Mövzunun aktuallığı: Bu gün ingilis dili təkəcə “Lingua Franka” olaraq ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insanların və xalqların özlərini qlobal aləmdə təqdim etmə vasitəsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, ingilis dilində danışma bacarığının öyrədilməsi təkəcə dialoji nitqlə yekunlaşmır. İngilis dilində monoloji nitqə olan tələbat və dil öyrənənlərdə təqdimat bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı getdikcə həm akademik, həm də şəxsi karyera, biznes cəhətindən daha çox önəm daşıyır. Bu gün dil öyrənənlərin İlets, Toefl kimi beynəlxalq imtahanlarda iştirakı və onlarda ingilis dilinin həm də monoloji nitq şəklində yoxlanılması, xaricdə təhsil, iş üçün müsahibələr və təqdimatların keçirilməsi, beynəlxalq kofranslarda elm insanlarımızın yer alması monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını zəruri edir.

Müasir iqtisadi inkişafın, əmək bazarının və cəmiyyətin tələblərinə uyğun, beynəlxalq rəqabətə dayanıqlı kadrlar yetişdirmək, təhsilin tələbəyönümlü olması Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin ali təhsil müəssisələrində tədris prosesinin vəzifələrinə qoyduğu əsas tələblərdəndir. Hər bir şəxsin həyatının müxtəlif situasiyalarında auditoriya qarşısında çıxış etməli olduğunu nəzərə alaraq, tələbələrin gələcək həyat və karyeralarında uğurlu və səriştəli şəxsiyyət kimi formalaşmaları üçün monoloji nitq bacarıqlarının hələ ali təhsil ocağından başlayaraq inkişaf etdirilməsi labüddür. Eyni zamanda universitet tələbələrinin dünya təhsil sistemində intqerasiya etməsi üçün istər Erasmus kimi beynəlxalq mübadilə proqramlarında və könüllülük fəaliyyətlərində, istərsə də dünya universitetlərində qəbul prosesində tələbələrin təqdimat bacarıqlarının olmasına xüsusi fikir verilir. Bu gün ixtisas dili ingilis dili olan filologiya və ingilis dili müəllimliyi ixtisaslarının tələbələrinin bir mütəxəssis kimi yetişməsinin əsas tələb olduğunu nəzərə alsaq, onlarda monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi xüsusi önəm daşıyır. Çünki hazırda istər orta təhsil məktəbləri üçün tərtib olunan kurikulumun, istərsə də özəl təhsil müəssisələrinin tələblərinə əsasən istər dərs prosesində, istərsə də dərsdən kənar fəalliyətində müəllimlər, demək olar ki, daim ingilis dilində çıxış etməli olurlar. Bu fakültələrin məzunlarının-gələcək kadrların ictimaiyyət qarşısında, məsələn dərs auditoriyasında, kolleqalar ilə görüşlərdə, seminarlarda, treyninqlərdə, konfranslarda çıxış etmək zərurəti daim yaranır və bu, monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın *məqsədi* tələbələrdə monoloji nitqin formalaşdırılması üçün tələb olunan bilik və bacarıqları onlara aşılamaq, bu bilik və bacarıqların tədris prosesində formalaşdırılmasına nail olmaq üçün üsulları müəyyənləşdirmək və tədris prosesində yaranacaq çətinliklərin aradan qaldırılmasına nail olmaqdır.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün isə tədqiqat prosesində bu *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- ✓ tələbələrin ingilis dilində monoloji nitq söyləmələri üçün ehtiyacları olan bilik və bacarıqları araşdırmaq
- ✓ monoloji nitq bacarıqlarına verilən linqvistik və psixoloji tələbləri müəyyənləşdirmək
- ✓ monoloji nitq prosesinin məhz tədris prosesində həyata keçirilməsi üçün ixtisas fakültələrində akademik proqram və onun tələblərini öyrənmək
- ✓ bu fənnləri tədris edən müəllimlərlə və yuxarı kurs tələbələri ilə əlaqədə olmaq və dərslərin gedişatını öyrənmək
- ✓ dərş prosesində monoloji nitqin formalaşdırılması üçün üsul və vasitələri araşdırmaq
- ✓ metodik cəhətdən müəllimin rolu, qiymətləndimə, motivasiya kimi qarşıya qoyulan məsələləri müəyyənləşdirmək
- ✓ monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı tədris prosesində yarana biləcək problemləri və onların həlli yollarını araşdırmaq

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı yuxarı kurs tələbələrində ingilis dilində monoloji nitqin formalaşdırılması, predmeti isə bu bacarıqların dərş prosesində tədrisi yollarını araşdırmaqdır.

Tədqiqat işində istifadə olunan metodlar. Tədqiqat mövzusunun araşdırılması zamanı nəzəri və metodiki ədəbiyyatla işləyərkən analiz , sintez metodlarına müraciət edilib, yuxarı kurs tələbələri ilə işləyən müəllimlər və ali məktəb tələbələri ilə müsahibə,sorğu keçirilmiş, elmi-pedaqoji təcrübə zamanı müşahidə, eksperiment, müqayisə, analiz, təhlil, müzakirə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan istifadə edilib.

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti yuxarı kurs tələbələrində monoloji nitq bacarıqlarına sahib olmaları üçün tədris ediləcək bilik və bacarıqları, monoloji nitqin linqvistik və psixoloji əsaslarını öyrənməkdir. Praktiki əhəmiyyəti isə müəllimlərin dərş prosesində istifadə edəcəkləri üsul və vasitələri araşdırmaq, tədris prosesində yarana biləcək problemlı situasiyaların həlli yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi tələbələrin ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarına sahib olmaları üçün dil aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi, linqvistik cəhətdən struktur nümunələrin, onun növlərinə uyğun linqvistik və psixoloji bacarıqlar formalaşdırmaq üçün üsulların təqdim olunmasıdır. Eyni zamanda müəllimlərin bu sahədəki rolunu müəyyən etmək, tədris prosesində istifadə olunacaq üsullar təqdim etməkdir.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin “Filologiya fakültəsi nəzdində Xarici dillərin tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işi ilə bağlı kafedra iclaslarında hesabatlar verilmiş və müzakirə edilmişdir. “Yuxarı kurs tələbələrində ingilis dilində monoloji nitqin formalaşdırılması: həyəcan hissənin aradan götürülməsinin yolları” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, 6 yarım fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsildə şifahi nitqin digər növü olan dialoji nitqlə monoloji nitqin müqayisəsi, onun inkişaf tarixi və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ardıcılığı və müasir dövrdə monoloji nitqə verilən tələblər qeyd olunur. Elmi-nəzəri ədəbiyyat araşdırılaraq monoloji nitqin tələbələrdə formalaşdırılması üçün lazım olan linqvistik bilik və qabiliyyətlər vurğulanır. Həmçinin tələbələrdə monoloji nitqin növlərinin tələblərinə uyğun hansı bacarıqların formalaşdırılmasının lazım olduğu göstərilir.

II fəsildə isə monoloji nitqin dərslər prosesində tədrisi üçün tələbələrə müəllimlərin nəzərə almalı olduqları məqamlar, iş üsulları və qiymətləndirmə motivləri göstərilmişdir. Həmçinin dərslər mühitində monoloji nitqin formalaşdırılmasına xidmət edən üsul və vasitələr, “activity”lər verilmişdir. Eyni zamanda tədqiqatın experiment üsulu ilə araşdırılması və onun nəticələri də verilmişdir.

Tədqiqatın nəticə hissəsində isə işin yekunlarına dair əldə olunan nəticələr və monoloji nitqin tədris prosesində reallaşdırılması üçün irəli sürülən təkliflər qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL.

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MONOLOJİ NİTQ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Elmi ədəbiyyatda monoloji nitq bacarıqları

Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin əsas tərkib hissəsidir. Buna görə də, istər ana dilində, istərsə də hər hansı bir xarici dildə danışan şəxsin səlist nitqə sahib olması xüsusi önəm daşıyır. Dil öyrənən fərdin istənilən xarici dili öyrənərkən, dilə olan yanaşması, onu necə istifadə etməsi və danışığında tətbiq etməsi şəxs haqqında müəyyən fikir söyləyir. Çünki, istənilən bir dildə yaranan nitq prosesi təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi fikirləri ifadə etməyə deyil, həm də insanın özünü cəmiyyətə təqdim etməsinə xidmət edir. “Ünsiyyət həm də sosial birliyin, peşakarlığın və sosial sıralamanın əsas göstəricisidir”. İngilis dili isə bu cəhətdən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki o, “lingua franca” kimi beynəlxalq miqyasda özümüzü bir fərd və cəsur millətin bir üzvü kimi təqdim etməyimizə əsas vasitədir. Buna görə də ingilis dilində nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təkcə bu dili öyrənənlər üçün deyil, həm də ümumən cəmiyyətin inkişafı və beynəlxalq aləmə inteqrasiyası üçün önəmlidir.

Nitq zamanı danışanın fikrini ifadə vasitəsinə, nitq prosesindəki şəxslər arasında kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə, nitqin təzahür şəkillərinə görə onun bir neçə növü vardır: şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışiq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s. Bu növlər əlbəttə ki, bir-birindən müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir.

Nitqin iştirakçı tərəfləri, yəni danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı da eyni deyil. Nitq prosesi zamanı bəzən danışan və dinləyən qarşılıqlı şəkildə nitq prosesində iştirak edir, yəni hər iki tərəf danışır, bir-birinin fikrinə münasibət bildirir, bir tərəf sual verirsə, digəri cavab verir, aralarında qarşılıqlı informasiya mübadiləsi yaranır. Bəzən isə sadəcə bir tərəf danışır, məlumat verir, fikir bildirir, digər tərəf isə sadəcə dinləyici rolunda çıxış edir, müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu iki

nitq forması nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır. Bu iki nitq forması arasında bir sıra fərqlər var:

Dialoji nitq. “Dialog” termini yunanca “dialogos” sözündən götürülmüş, iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi deməkdir, “nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır.” [1, səh.102] Belə bir formada təzahür edən nitq prosesində iştirak edən tərəflər arasındakı rollar dəyişir, yəni bir tərəf danışan, daha sonra dinləyici olur. “Danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir”. Dialoji nitqdə tərəflərlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. [1, səh.102]

Dialoji nitq zamanı monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür, o, təbii şəkildə, danışıq prosesinə uyğun formalaşır. Buna görə də dialoji nitqdə həmsöhbətlər daha fəal olurlar. “Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışıq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər”. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflər danışıqlarında dilin müxtəlif linqvistik imkanlarından-formalarından (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) istifadə edir və onların tərəflər tərəfindən istifadəsi birlikdə vəhdət yaradaraq dialoji nitqi forma cəhətdən zənginləşdirir. “Dialog zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz sırasının pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər.” Ünsiyyətin bu növündə tərəflər fikrin ifadəsi üçün dilin bütün normalarına riayət etməklə yanaşı, intonasiyanın rolunu da nəzərə almalı, onun doğru yönləndirilməsinə fikir verməlidirlər. Çünki, dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır. Ümumən, dialoji nitq “danışıq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir, ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir”. Biz belə bir nitqdə hətta yarımçıq cümlələrdən daha çox işlədiyini müşahidə edirik. Buna görə də nitqin bu növündə fikri daha səlist

ifadə etmək üçün intonasiya və jest, mimika, əl-qol hərəkəti kimi digər vasitələrdən də geniş istifadə olunur. [1, səh.102]

Monoloji nitq. Yunan mənşəli olan monoloq (*monos* bir, *logos* nitq) bir insanın, şəxsin və ya adamın nitqi deməkdir . Nitqin bu forması struktur, tərəflərin iştirakı və məqsəd cəhətindən dialoji nitqdən fərqlənir. Fikir bir nəfər tərəfindən ifadə edilir. Bu formada olan nitq geniş və ya müxtəsər ola bilər, amma əsas tələb nitqin rəhbərli tərzində, ardıcıl və müfəssəl ifadə olunmasıdır. Çünki, burada danışanın dinləyicilərlə əks əlaqəsi olmur. “Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun çatdırılmasıdır.” Bu, öncədən təşkil olunmuş, sanki “proqramlaşdırılmış” nitqdır. “Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, məzmun və xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, istifadə edəcəyi dil komponentlərini öncədən seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.” Buna görə də, nitqin bu formasında danışan ifadə edəcəyi fikir üçün hazırlaşır, çatdırmaq istədiyi məzmun üçün sanki, öncədən yol xəritəsi hazırlayır, “fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.” [1, səh.103]

“*Monoloji nitq*” anlayışını İngilis dilində bir termin kimi araşdırarkən görürük ki, ingilis dilində “monologue” sözü iki mənəni ifadə edir, o, bir mənəni hər hansısa bir insanın uzun nitqini ifadə edir və bu tip nitq adətən darıxdırıcı və dinləyicini yoran nitq mənəsində işlənir, digər mənədə isə “monologue” səhnədə aktyorların tək çıxışlarına deyilir. [22] Araşdırmalar nəticəsində görürük ki, İngilis dilində monoloji nitq anlayışı ədəbiyyatda “public speaking” və ya “oral presentation” kimi verilir. [22] “Public speaking” anlayışı “British Council”ın şərqə Asiya ölkələri üzrə department rəhbəri Emi Laytfut tərəfindən hazırlanmış və təşkilatın saytında dərc olunmuş “public speaking skills” adlı məqaləsində belə verilir : “Public speaking involves talking in front of a group of people, usually with some preparation. It can be in front of people that you

know (e.g. at a family celebration) or a crowd of strangers.” – İctimai çıxışın məğzi (monoloji nitq) bir qrup insan qarşısında, adətən müəyyən qədər hazırlanmış danışıqdan ibarətdir. O, tanıdığımız insanlar (məsələn ailə yığıncaqları kimi) və ya tanımadığımız auditoriya qarşısında reallaşa bilər. [41]

Avstraliyanın Vollonkonq Universitetinin dərc etdiyi məqalədə də qeyd olunduğu kimi, “oral presentation ” termini həmçinin “public speaking” kimi tanınır və bir şəxs və ya qrupun müəyyən mövzu üzrə auditoriyaya təqdimatı hesab olunur. –“Oral presentations, also known as public speaking or simply presentations, consist of an individual or group verbally addressing an audience on a particular topic”. [37]

Monoloji nitq anlayışı ingilis dilində həm də oratory or oration adlanır. Bu termin Azərbaycan dilinə natiqlik kimi tərcümə olunur, daha çox səlist monoloji nitqi ifadə edir.

Son dövrlərdə ictimai çıxışlara olan tələbatın artması ilə əlaqədar monoloji nitq mövzusu yeni bir sahə kimi görünə də, o, ritorika və natiqlik sənəti kimi qədimdən bəri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki, belə bir nitq prosesi ilə insanlar təkcə fikirlərini ifadə etmir, eyni zamanda onun vasitəsi ilə qarşısında çıxış etdikləri auditoriyanı özlərinə cəlb etmək, fikirlərini təlqin etmək, qarşı tərəfi inandırmaq üçün istifadə etmişdilər. Monoloji nitqin tarixi inkişaf prosesinə nəzər yetirərək, monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin şəxsiyyət və cəmiyyətin inkişafındakı rolunu görmək mümkündür.

Antik dövrdə monoloji nitq. Lukas Stefan qeyd edir ki, “qərbdə monoloji nitqin tarixi 2500 il bundan əvvələ aiddir”. O, ilk olaraq, Roma və Yunanıstanda inkişaf etmişdir. Qədim Romada və Yunanıstanda kişilərdən həm vətəndaşlıq mövzusunda nitq söyləmələri, müharibə və digər siyasi mövzularda çıxış etmələri tələb olunurdu, həm də maddi cəhətdən orta səviyyəli əhaliyə vəkillər verilmədiyini üçün onlar məhkəmələrdə özlərini müdafiə etmək məcburiyyətində idilər. Səlist monoloji nitqə sahib olmaq həm də ictimai həyatda öndə olmağın “açarı” və elitanın nümayəndəsi olmağın göstəricisi idi. Yunanların Plato və Aristote kimi bəzi məşhur natiqlərinin sözləri bu gün hələ də

xatırlanır. Roma natiqlərində isə Mark Tullii Sisero (Marcus Tullius Cicero) xüsusi ilə fərqlənir. [1, səh 14] Qədim Romada və Yunanıstanda istifadə olunan monoloji nitq üslubları və üsullarına müraciət bu gün də müasir monoloji nitqlərdə müşahidə olunur. Məsələn, Amerikanın eks prezidentlərindən biri olan və nitqi daim diqqət mərkəzində olan Barak Obamanın çıxışlarında Antik dövr natiqlik texnikalarına rast gəlinir. [31]

Orta əsrlərdə monoloji nitq. XIII-XIX əsrlərdə Avropanın mədəni ölkələrində akademik ritorikaya xüsusi önəm verilirdi. Məsələn, XII əsrdə İngiltərənin Oxford, XIII əsrdə Fransanın Sarbanna universitetlərində ritorikaya aid mühazirələr oxunurdu. Avropa ölkələrindən Fransada monoloji nitqin tədrisinə daha geniş yer verilirdi. [2, səh 98] Şərqi ölkələrində, məsələn Çin, Hindistan, Ərəbistanda isə ritorika daha çox dinin inkişafına xidmət edirdi. Bu kimi çıxışlara məscidlərdə oxunan xütbələri misal göstərmək olar. Bu dövrün monoloji nitqlərinin müəyyən bir hissəsini isə mütəfəkkirlərin zamanın siyasi baxışlarına olan münasibətini özündə əks etdirən çıxışları təşkil edirdi; hökmdarların mədhinə həsr olunan, ya da ictimai yerlərdə, məsələn bazar yerlərində deyilən nitqləri onlara misal göstərmək olar. Həm də bu dövrlərdə mütəfəkkirlərin monoloji nitqləri daha çox şeir formasında təzahür edirdi. Həmin dövrlərdə Azərbaycanda da böyük kütlələri cəlb edən monoloji nitqlər formalaşmışdır ki, onlara Nizami, Fizuli, Xətai, Nəsimini misal göstərmək olar. [2, səh 99]

Müasir dövrdə monoloji nitq. XX əsrdə insanlar arasında ictimai və sosial-siyasi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar bir çox sahələrdə monoloji nitq bacarıqlarına tələbat yarandı. Məktəblər və universitetlərdə nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün bir sıra dərslər keçilməyə başlandı. Son on illiklərdə monoloji nitqin inkişafına aid yazılmış Klassik Dövr əsərlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirildi və onlarda olan bilik və məlumatlar, texnikalar çağdaş dövrlə uyğunlaşdırıldı. Bu da öz növbəsində monoloji nitq sahəsində antik dövr və yeni biliklərin birləşdirilməsindən yaranan yeni baxışın formalaşmasına gətirib çıxartdı. Internetin yaranması və istifadəsinin yayılması ilə monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması sahəsində online kurslar yarandı. [31]

Bilik və təcrübənin daha əlçatan, mütəxəssislər arasındakı rəqabətin kəskin artdığı 21-ci əsrdə isə effektiv monoloji nitqə sahib olma hər bir şəxs üçün bir zərurətdir. Monoloji nitq bacarıqları ilə insan öz arzuladığı işi, böyük məbləğdə gəlir gətirən müqaviləni əldə edə və ya itirə bilər. Bundan başqa, konfranslarda, biznes yönümlü iclaslarda, mükafatlanma mərasimlərində, akademik mühitdə, sosial media müraciətlərində və bu kimi digər bir çox situasiyalarda monoloji nitq bacarığına sahib olmaq ən önəmli faktorlardan biridir. İctimai-siyasi sferada isə ingilis dilinin beynəlxalq elmin, iqtisadiyyatın, siyasət və ən əsası xalqlararası ünsiyyətin ortaq dili olduğunu nəzərə alsaq, bu dildə monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasının önəmi son dövrlərdə daha çox diqqət mərkəzindədir.

Öncə qeyd edildiyi kimi, Qərbdə tələbələrdə monoloji nitqin inkişaf etdirilməsi iş və ictimai-sosial həyatdakı fəaliyyətlə əlaqədar gündəmədir və Amerika, Kanada kimi ingilis dilli ölkələrdə monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün “public speaking” adlı fənn əsrin ortalarından başlayaraq tədris olunur. Hətta Northwestern, Texas, College of Charleston kimi məşhur universitetlərdə Ünsiyyət tədqiqatları fakültəsi (Department of Communication Studies) mövcuddur. [23, 24, 25, 27] “Public speaking” fənninin tədrisində əsas diqqət monoloji nitq bacarıqlarının müxtəlif situasiyalara (xüsusi təbrik üçün çıxışlar, məlumat vermək məqsədli nitqlər, insanları inandırma və cəlb etmək üçün lazım olan monoloji nitqlər və s.) uyğun öncədən hazırlanmasına yönəlir. Həmçinin tələbələrdə prezentasiya üçün “PowerPaint” kimi köməkçi vasitələrdən necə istifadə olunması, nitqi zənginləşdirmə üsulları, nitqin analiz edilməsi, dil imkanlarından istifadə bacarıqları formalaşdırılır. [29] “Public speaking” fənninin əsas məqsədi auditoriyanı analiz etmə və cəlb etmə bacarıqlarının formalaşdırılması, həyəcan, jest, mimika, səs tonu kimi psixoloji, fiziki faktorların idarə edilməsi üsullarının tələbələrə aşılması hesab olunur. İngilis dilini öyrənənlər və ən əsası öyrədənlər kiçik araşdırma edərək universitetlərin və onların professor-müəllim heyətinin paylaşdığı sillabuslar və elmi-pedaqoji əsərlər ilə tanış ola, monoloji nitq zamanı ingilis dilinin necə tətbiq olunduğuna dair dolğun fikir əldə edə bilərlər.

Amma ingilis dilinin xüsusən də xarici dil və ya ixtisas dili kimi öyrənilməyi universitetlərdə tələbələr tək-cə monoloji nitq strukturunu, vizual vasitələrdən necə istifadə etməyi deyil, həm də öyrəndikləri dili necə tətbiq etməyi, akademik səviyyədə bilməlidirlər. Steven A Beebe və Susan J Beebe (2015) də qeyd etdiyi kimi, ingilis dilində çıxış edən şəxs monoloji nitq prosesindən öncə “İngilis dilinin standart qaydada” (Standard English) istifadəsinə hakim olmalıdır. Bu da dili öyrənənlər üçün ikiqat çətinliyə çevrilir. [15, səh.1]

İngilis dili öyrənənlərdə monoloji nitq bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi mövzusunda olan əsas araşdırmalar Şərqi Asiya ölkələrində, məsələn Çində və Malaziyada ((Yaikhong and Usaha, 2012; Liu, 2006; Luo, 2014), aparılsa da qərb müəlliflərinin də bu mövzuda kifayət qədər əsərləri var. (Janulevičienė & Kavaliauskienė, 2012; Tercan & Dikilitaş, 2012). Araşdırmalar və əsərlər monoloji nitqin müxtəlif aspektlərinə toxunsalar da, əsasən nitq prosesinin psixoloji tərəflərini (məsələn çıxış zamanı yaranan həyəcan, motivasiya və s.) və monoloji nitq üçün lazım olan dil və struktur cəhətlərini (nitqin ardıcılığının qurulması, dil cəhətdən zənginliyi, ingilis dilinin dil imkanlarının danışıqda izlənilməsi və s.) təhlil ediblər.

Monoloji nitq bacarıqları . Lukas Mak Keynin də kitabında qeyd etdiyi kimi “monoloji nitq hər bir insanın həyatının müxtəlif mərhələlərində tələb olunan əsas bacarıqlardandır.” [12, səh.4] İş mühitində iclaslarda, hər hansı mövzunun və ya şəxsi fikrin , istehsal olunan məhsulun təqdimatı zamanı, xüsusi bir hadisənin qeyd olunduğu tədbirlərdə (bayram tədbirlərində, əlamətdar hadisənin qeyd olunması zamanı, anım günlərində) və s. Mübaliğə kimi görünsə də, McCain qeyd edir ki, monoloji nitq bacarığına sahib olmayan şəxs həyatda qalmaq şansını itirir. Çünki o, uğur qazanmaq, tanınmaq, özünə hörmət qazanmağın bu yolla mümkün olduğunu qeyd edir. [12, səh.4]

Hər bir insan həyatının müəyyən dövrlərində auditoriya qarşısında çıxış etmə, monoloji nitq söyləmək məcburiyyətində olur. İnsanın şəxsi bacarıqlarına aid olan monoloji nitq qabiliyyətinə malik olmaq gündəlik həyatda və bir çox peşələrdə sanki şəxsi investiya kimi, sosial və ictimai mühitdə, peşəkar karyerada inkişafa böyük zəmin

yaradır. Buna görə də akademik mühitdə, karyera və şəxsi həyatda uğur üçün monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə olan tələb günü-gündən daha da artır.

Monoloji nitq bacarıqlarına hər bir şəxs özü yiyələnə, kurslara qoşula və ya akademik mühitdə əldə edə bilər. Bu bacarıqların tələbələrə öyrədilməsi onların bu sahədə daha uğurlu olmasına şərait yaradır, xüsusə də ingilis dilinin karyera və şəxsi inkişafda əsas amillərdən biri olduğu bugünümüzdə bu dildə monoloji nitq bacarıqlarının tələbələrdə, gələcəyin gənc kadrlarında, təhsil aldıkları universitetlərdə formalaşdırılması onların şəxsi karyera və ictimai həyatları üçün daha faydalı və səmərəlidir.

Steven A Beebe və Susan J Beebe (2015) qeyd edirlər ki, monoloji nitq bacarıqlarına yiyələnmək hər bir insan, xüsusən də universitet tələbələri üçün əsas nüanslardan biridir, çünki insanın karyerasında inkişaf etməsi, uğur qazanması üçün yüksək ünsiyyət və təqdimat bacarıqları lazımdır. [15, səh.2] Monoloji nitq bacarıqlarını dərş prosesində öyrənən tələbələr ingilis dilində əldə etdikləri bilikləri, tələffüz, qrammatika və lüğətdən istifadə kimi qabiliyyətlərini, özünəinamlarını formalaşdırır, həm də monoloji nitq rəsmi mühitdə reallaşır. Həmçinin onlar dərş mühitində monoloji nitq bacarıqlarını tətbiq edərkən auditoriya qarşısında daha çox məşq etmiş olurlar. Bu da onların gələcək həyatlarında istənilən mühitdə çıxış edərkən artıq daha hazırlıqlı olmalarına gətirib çıxardır.

Monoloji nitq bacarığı dedikdə danışan şəxsin auditoriyaya xitab etmə, yəni fikrin düzgün şəkildə çatdırılması və dinləyicilərin marağını cəlb edərək öz ideyalarına inandırmaq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Həmçinin, kütlə qarşısında çıxış edərkən özgüvənin olması, həyəcanının idarə olunması, nitqin axıcılığının və səlistliyinin təmin olunması, danışq cəhətdən aydın, başa düşülən nitqə sahib olmaq, tələffüz və dil normalarına riayət etmək monoloji nitq zamanı ehtiyac duyulan əsas monoloji bacarıqlardır. Eyni zamanda səs tonunun nizamlanması, yəni eşidiləcək qədər yüksəs səslə danışma, xitablar, əlavələr kimi müəyyən spesifik qrammatik strukturlarda səs tonunun dəyişməsi, çıxışın əsas yerlərini xüsusi vurğulayaraq diqqəti cəlb etmək,

dinləyicilərlə göz kontaktının qurulması kimi fiziki amillərdən doğru istifadə də nitq söyləyən şəxsdən tələb olunan əsas bacarıqlardandır. Eyni zamanda monoloji nitq məntiqi və struktur cəhətdən düzgün ardıcılıqla qurulmalı, auditoriyanın diqqətinə çatdırılacaq məlumatlar düzgün ardıcılıqla sıralanmalı və onların sayı izləyəcini yormamaq, diqqətini dağıtmamaq üçün hədsiz çox olmamalıdır, eyni zamanda da monoloji nitq prosesində dinləyicilərin sual vermə şansı olmadığı üçün məlumatlar dolğun şəkildə çatdırılmalıdır.

İyirmi beş ildən çox ingilis dili professoru kimi təcrübəyə malik olan və ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrle Koreya və Çin kimi Asiya ölkələrində universitetlərdə, kolleclərdə işləmiş Whitney Nelson öz “Public Speaking Secrets: How To Deliver A Perfect Presentation as a Foreign Professional “ kitabında da qeyd etdiyi kimi, dil daşıyıcıları üçün belə monoloji nitq bacarıqlarına yiyələnmək çətin olduğu halda , bu bacarıqları formalaşdırmaq ingilis dilini öyrənənlər üçün xüsusi çətinliyə çevrilir. Amma o, ingilis dili müəllimləri və onların tələbələri ilə olan müşahidələrini də nümunə göstərərək bildirir ki , ingilis dilində irəli dərəcədə püxtələşən və ya istənilən profesional şəxsdə monoloji nitqi formalaşdırmaq və təqdimatı əziyyət və zaman tələb etsə də, “bu bacarıqlara dildə yiyələn şəxslərdə özlərinə inam hissi yüksək olur ” və bu da dil öyrənməni prosesinin növbəti mərhələlərində onlara çətin tapşırıqların öhdəsindən gəlməyə daha çox kömək edir. İngilis dilində monoloji nitq bacarıqlarını formalaşdıran şəxslər həm də iş mühitində dil daşıyıcıları kimi çıxış edə, onlarla eyni mühitdə rəqabətdə işləyə bilirlər. [14, səh.8]

İngilis dilində monoloji nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq, belə bir nitq prosesi zamanı yarana biləcək problemlərin öhdəsindən gəlmək, daha çox praktika və bəzi strategiyaların, üsulların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Növbəti bölmələrdə də tələbələrle iş prosesində monoloji nitq bacarığını formalaşdırmaq üçün lazım olan bilik, üsul və vasitələr təqdim olunacaq.

1.2. Monoloji nitqin tədrisinin linqvistik əsasları: nitqin komponentləri, növləri və strukturunun qurulması.

Monoloji nitqdə iştirak edən tərəflər və onların arasındakı əlaqənin məqsədinə görə monoloji nitqin 5 əsas komponenti var:

- əlaqə yaradan, yəni danışan- communicator
- onun çatdırmaq istədiyi fikir, ifadə etdiyi məna- message
- tərəflər arasında əlaqə vasitəsi- medium
- nitqin xitab etdiyi auditoriya, dinləyicilər- audience
- monoloji nitqin dinləyicilər üzərindəki təsiri – effect

Bu terminlər əsasən anlaşılıqlı olsa da, «Medium» xüsusi izah tələb edir. Bu terminlə bağlı araşdırarkən İngilis dili və nəqlik üzrə professor Riçard Nordqvistin izahının xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. O öz məqaləsində belə qeyd edir: “In the communication process, a medium is a channel or system of communication—the means by which information (the message) is transmitted between a speaker or writer (the sender) and an audience (the receiver).” [31]

Medium termini monoloji nitqi təqdim edən şəxslə auditoriya arasında əlaqə yarada biləcək bütün vasitələri əhatə edir. Bu, danışanın səs tonu, geyimi, bədən dilindən nitqi çatdırma vasitələri, məsələn televiziya, sosial informasiya vasitələr və s. ola bilər.

Xarici dil müəllimləri, xüsusi ilə də onu ixtisas dili kimi tədris edən müəllimlər bu sosiolinqvistik, psixolinqvistik və dil tədrisi ilə bağlı digər sahələrdə əldə olunan yenilikləri nailiyyətləri tədris prosesində tətbiq etməklə bərabər, həm də dilin ənənəvi komponentləri olan fonoloji, sintaktik və semantik aspektlərini də nəzərə almalıdırlar. [8, səh.98] İngilis dilində tələbələrin uğurlu şəkildə auditoriya qarşısında çıxış etmələri və ya fərdi nitq söyləmələri üçün üçün dil biliklərinə və istifadəsinə əsaslanaraq monoloji nitqin bir neçə əsas komponenti qeyd olunur.

Rabitəli nitqə sahib olmaq- Connected speech. Bu bölgü ingilis dilinin səs sistemindən istifadə edərək axıcı nitqə yiyələnmək bacarığını əhatə edir. Bu zaman

səslərin , sözlərin ardıcıl istifadəsi deyil, eyni zamanda onların əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlaması, nitqin daha təsirli və səlist qurulmasına xidmət etməsi nəzərdə tutulur. Əlaqəli nitqdə hər hansısa sözün ifadə olunan mənada önəmindən asılı olaraq tələffüz olunan səslər dəyişdirilə, zəiflənilə və ya ümumən tələffüz olunmaya bilər. Beləliklə, bəzi sözlər nitqdə deyilmir və müəyyən fonemlər bir biri ilə əlaqənərək tələffüz olunur. Bunlara “to be going to” ifadəsinin qısaldılmış variantı “gonna” , “want to know” ifadəsinin qısaldılmış variantı “wanna”, “a kind of” ifadəsinin qısaldılmış variantı “kindda” kimi danışmaq prosesində istifadə edilən qısaltmaları göstərə bilərik. Bu da nitqdə daha çox auditoriyanın diqqətini çətdiriləcək əsas mənaya cəlb etməyə, dinləyiciləri yormamaq üçün nitqin lüzumsuz uzadılmasının qarşısını almağa xidmət edir. [18, səh.11]

Bu kimi ifadələr “*Reduced forms*” (Qısaldılmış formalar) adlanır, ingilis dilində yazı üslubunda istifadə olunmayan, lakin danışmaq və qeyri-rəsmi yazı üslubunda “native”lərin və ingilis dilini xarici və ya ikinci ana dili kimi öyrənənlərin tez-tez istifadə etdiyi sözlərdir. [18, səh.19]

- gonna, gotta, wanna, oughta = going to, got to, want to, ought to (“I’m gonna go to the store.”)
- ’cuz = because (“I’m going to stay in tonight ’cuz I’m tired.”)
- dunno = don’t know (“I dunno what I want to do.”)
- couldya, wouldya = could you, would you (“Couldya quiet down?”)
- gimme, lemme = give me, let me (“Couldyagimme a piece of that cake, please?”)
- shoulda/woulda/coulda = should have, would have, could have (“We shoulda picked up a birthday card.”)
- kinda/sorta = kind of, sort of (“I kinda like this song, but the chorus is annoying.”)
- lotta/lottsa = lot of, lots of (“There sure are a lotta tourists and lottsa souvenir shops around here.”)

- mighta/might've = might have, followed by a consonant (“She mighta gone yesterday”), might have, followed by a vowel (“He might've agreed to go if you hadn't told him how much tickets cost.”)
- how are ya? = How are you? (“I haven't seen you in weeks! How are ya?”)
- whaddya = what do you (“Whaddya want to do with your day off?”)
- whatcha = what are you (“Whatcha planning to do?”)
- c'mon = come on (“C'mon, let's go!”)
- jus' = just (“That's jus' perfect.”)
- see ya = see you (“See ya later!”)

Dünyamin Yunusov da öz “Qənaət prinsipi və onun dil və danışığda təzahürü” məqaləsində bu növ qısaltmaları dil vasitələrinin qənaəti adlandırmış və onların dil inkişafının hərəkətverici faktoru olduğunu vurğulamışdır. [9, səh.140]

Təsirliliyi artıran texnikalara yiyələnmək- Expressive Devices. Demək olar ki, bütün dillərdə, o cümlədən, ingilis dilində də, danışan ifadə etdiyi fikri doğru şəkildə çatdırması üçün səs tonunu, səslərin tələffüzü zamanı uzunluqlarını, tələffüz sürətlərini dəyişir. Tələbələr ingilis dilinin monoloji nitq bacarıqlarına sahib olmaq üçün həm də bu növ texnikaları mənimsəməlidirlər. Danışığ zamanı istifadə olunan bu növ texnikalar ifadə olunan mənanın daha aydın çatdırılmasına kömək edir. Buna görə də tələbələr nitq prosesində bir neçə bu tip supra-seqmental xüsusiyyətlərdən (supra segmental features) istifadə etməlidirlər.

Ritorik vasitələr (rhetorical devices). Monoloji nitq zamanı auditoriyanı “ovsunlamaq” bacarığının demək olar ki, əsasını ritorik vasitələrdən istifadə etmək təşkil edir. Ritorika, nitq söyləyən şəxsin müəyyən bir mesajı auditoriyaya çatdırmaq üçün linqvistik cəhətdən istifadə etdiyi bir texnikadır ki, dinləyicilərdə deyilən müəyyən bir fikrə emosional reaksiya doğurur.

Niyə ritorik vasitələrdən istifadə edilməlidir? Onların hansı təsiri var? Məşhur çıxış və təqdimatların ümumi cəhəti nitq söyləyən şəxslərin auditoriya ilə emosional

əlaqə yaratmaq bacarığıdır. Natiqin dinləyicilərə çıxışı müddətində hiss etdiriyi emosiyalar çox vacibdir, çünki bu hiss çıxışdan və ya təqdimat bitdikdən sonra uzun müddət tamaşaçılara təsir edəcək. Bu emosional reaksiya da ritorik vasitələrin köməyi ilə dilin imkanlarından istifadə edərək yaranır. Onlarda deyilən fikrə qarşı maraq yaratmaq, onu daha ifadəli şəkildə çatdırmaq və ya auditoriyada sual yaradaraq onları düşündürərək, deyiləcək hər hansı bir ideyanı özlərinin düşünməsi üçün istifadə olunur. Ritorik vasitələrdən düzgün istifadə xüsusən də mübahisəli mövzularda, daha güclü arqument gətirmək, fikri sübut etmək üçün önəmlidir. [44, 45, 4]

Alliteration (Alliterasiya)-Bu, iki və ya daha çox qonşu sözün səslərinin təkrarlanmasıdır, adətən vurğulamaq və diqqəti cəlb etmək üçün istifadə olunur:

Ate apples all afternoon

Anadiplosis (Anadiploz)-Növbəti ifadənin və ya cümlənin əvvəlində bir cümlədəki son sözün təkrarı:

Fear leads to anger, anger leads to hate and hate leads to suffering

Antithesis (Antiteza)-Burada iki əks və təzadlı fikir üst-üstə düşür:

“Ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country.”

Allusion (Alluziya)-bir şəxsə, hadisəyə və ya ədəbiyyata istinad edərək, mürəkkəb problemi izah etmək və ya aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunur:

The software included a Trojan Horse. (allusion on the Trojan horse from Greek mythology)

Anaphora (Anafora)-ardıcıl bəndlər və ya cümlələr eyni söz(lər)lə başlayır. Beləliklə, dinləyicinin diqqəti birbaşa cümlənin xəbərinə yönəldilir:

A man without ambition is dead. A man with ambition but no love is dead. A man with ambition and love for his blessings here on earth is ever so alive. (Pearl Bailey)

Ellipsis (Ellips)-Burada hadisəni təsvir edərkən bir neçə söz ötürülür, bu da dinləyiciləri boşluqları haqqında düşünməyə vadar edir:

“Fourscore and seven years ago our fathers brought forth...the proposition that all men are created equal.”

Hyperbole(Hiperbola)-qəsdən şişirtmə,bu, diqqəti vurğulanamq istədiyimiz fikrə cəlb edir:

I was so hungry, I could eat an elephant

Hypophora(hipofora)-müəllifin-natiqin verdiyi ritorik sual elə özü tərəfindən cavablandırılır:

How many countries have actually hit [...] the targets set at Rio, or in Kyoto in 1998, for cutting greenhouse-gas emissions?

Litotes (Litotlar)-bir sözün inkar edilmiş əksini istifadə edən ifadə formasıdır.Çox vaxt istehza ifadə etmək üçün istifadə olunur:

Boats aren't easy to find in the dark. (instead of: Boats are hard/difficult to find in the dark.)

Epistrophe (Epistrof)-Poetik təsir üçün ifadələrin sonunda sözlərin təkrarlanması.Buna misal olaraq Abraham Linkolnun verdiyi məşhur demokratiya tərifini göstərmək olar:

“... and that the government of the people, by the people and for the people shall not perish from the earth.”

Epiphora (Epifora)-Hər bəndin sonunda bir sözün və ya söz birləşməsinin təkrarı. Buna nümunə olaraq Stiv Cobsun çıxışını göstərə bilərik:

“Well, these are their home screens. And again, as you recall, this is the iPhone’s homescreen. This is what their contacts look like. This is what iPhone’s contacts look like.”

Anaphora (Anafora)-Bu, sözün/ibarənin təkrarının iki və ya daha çox cümlənin və ya bəndin əvvəlində işlənməsidir:

“They’re the women whose names we’ll never know. They are domestic workers and farm workers. They are working in factories and they work in restaurants and in academia, and engineering, medicine and science. They are part of the world of tech and politics and in business. They are athletes in the Olympics and they are soldiers in the military.”

Paradox (paradoks)-öz-özünə zidd olan və eyni zamanda həm doğru, həm də həqiqətə uyğun olmayan ifadələrdir. Paradokslar, mükəmməl məntiqi mülahizələrdən istifadə etsək belə, düşüncəmizin bəzən necə çaşqın olduğunu nümayiş etdirən "məntiqi qəribəliklərdir":

"Language ... has created the word loneliness to express the pain of being alone. And it has created the word solitude to express the glory of being alone," (Tillich 1963). [44, 45]

Dünyaca məşhur çıxışları, bir çox natiqlərin, siyasətçilərin danışmaq üslubunu nəzərdən keçirəndə "ritoric device"lərin geniş həcmdə istifadə olunduğunu görə bilərik. Bu kimi siyasətçilərdən biri də hal-hazırda Türkiyənin xarici işlər naziri vəzifəsində çalışan Mövlud Çavuşoğludur. Onun ingiliscə olan nitqlərini nəzərdən keçirərkən təkcə dildə səliqəli danışğını deyil, həm də onun ritorik imkanlarından necə uğurla istifadə etdiyini müşahidə edirik. Bu cəhətdən onun Ankarada 2019cu ildə TRT World Forumda söylədiyi çıxışı tələbələrə təhlil etmək faydalı ola bilər. Çünki bu çıxış həm siyasi cəhətdən uğurlu çıxışlardan hesab olunur, həm də xarici dildə danışan birinin ingilis dilinin dil imkanlarından istifadə edərək fikirlərini dolğun və ifadəli şəkildə necə çatdırdığının əyani nümunəsidir. Xüsusən də çıxışda dünyada baş verən terror hadisələrinin və nəticələrinin Türkiyəyə təsiri, ölkənin bu mövzuda beynəlxalq sferada olan həlledici mövqeyi ritorik vasitələrlə vurğulanır. [46]

Bu gün internet və medianın insanların həyatında aktiv rol oynaması ilə bərabər böyük kütləyə təsir edən, insanları ilhamlandıran və ya fikirlərini dəqiq şəkildə çatdıran natiqlərin çıxışları daim müzakirələrə səbəb olur, onların çıxışlarından statlar sonralar insanlar tərəfindən işlənir. İngilis dilində olan belə çıxışları müəllimlər tələbələri ilə birgə müzakirə edib onların dil strukturunu tələbələri ilə birgə araşdırsalar bu onların monoloji nitq prosesində dil komponentlərinin və ritorik "device"lərin işlənməsini mənimsəməsinə kömək edəcəkdir.

İngilis dilinin istifadəsi cəhətdən zəngin çıxışlara misal olaraq Stiv Cobsun çıxışlarını göstərmək olar. Ümumən Stiv Cobs uzaqgörənliyi və ünsiyyət qurma

bacarığı ilə auditoriyanı təsir altına alan və uzunmüddətli təəssürat yaradan çıxışların sahibidir. Onun bir çox çıxışları həyəcanverici, ilhamverici və yaxşı qurulmuş olması ilə diqqəti cəlb edir. Nətiq kimi onun üstün cəhəti odur ki, o, teatral və dramatik olmaqdan çəkinmir, rekvizitlərdən, statistikalar və faktlardan istifadə edir. Həmçinin, onun çıxışları ritorik vasitələr ilə də zəngin olur. Belə çıxışlardan birinin təhlilinə nəzər yetirək:

“As you know, **we’ve got** the iPod, best music player in the world. **We’ve got** brand new models, colors are back. **We’ve got** the amazing new iPod *Shuffle* (*Burada anaforadan, yəni cümlələrin əvvəlində təkrarlardan istifadə edilib*) Well, these are their **home screens**. And again, as you recall, this is the iPhone’s **home screen** (*Hər iki cümlənin sonu eyni ifadələr ilə bitir ki, bu da epifora adlanır*). I’ve got voice mail how **I wanna listen to it**, in any order **I wanna listen to it** with visual voice mail (*Germination-ümlə daxilində söz birləşməsinin təkrarından istifadə edilib.*) And we also have got **movies, TV shows, music, podcasts, photos** (*Asyndeton-Sequence or words or similar expression without the use of conjunctions*). **Isn’t that incredible? Want to see that again? Pretty cool, huh?** (*Onun çıxışındakı bu hissələr cavabı aydın olan ritorik sual nümunələridir*). Let's face it that, **It works like magic** (*Simile-yəni iki məfhumun müqayisəsi ilə ifadə olunan təşbehdən istifadə olunub*)

Dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə sahib olmaq-Lexis and grammar. İngilis dili bacarıqları qiymətləndirilərkən danışıqda zəngin söz bazası və qrammatik cəhətdən dil strukturlarının doğru olmasına xüsusi diqqət yetirilir, əsas qiymətləndirilmə meyarı hesab olunur. Bu monoloji nitqdə özünü daha çox göstərir. Azərbaycan dilində də monoloji nitq zamanı auditoriya qarşısında çıxış edərkən əsas diqqət doğru sözlərin seçilməsinə, eyni sözlərdən təkrar istifadə edilməməsinə, qrammatik cəhətdən doğru cümlələr qurmağa diqqət edirik. Buna görə də ingilis dilində də tələbələrin leksik və qrammatik cəhətdən dil bacarıqlarının mükəmmələşməsi onların nitqinin də uğurlu olmasına gətirib çıxardır. Müəllimlər tələbələrə monoloji nitqdə ehtiyac duyulan salamlama, ilkin təqdimat, mövzunu sonlandırmaq, fikirlər arasında keçid etmək üçün istifadə olunan əsas lüğət ehtiyatı, fraza və birləşmələri tələbələrə təqdim etməlidirlər.

“Lexis” bir termin kimi dilçilər tərəfindən daim istifadə olunur, kitablarda onun izahına geniş yer ayrılır. Bu termin özündə həm ayrı-ayrılıqda sözləri , həm də “collocations, chunks and formulaic expressions”ı ehtiva edir. Həm də bəzi ifadələr və fikrin ifadəsi üçün işlənən strukturlar var ki, onlar dilin qrammatik aspektlərini də əhatə edir.

Monoloji nitqin tələblərinə uyğun olaraq lüğət ehtiyatının müəyyən aspektləri vardır ki, onları nəzərə almaq nitqi daha da səlistləşdirir.

-birbaşa ünvanlanmış sözlərdən istifadə etmək, vacib olmayan əlavələri aradan qaldırmaq (məsələn, “what you do is you push this button” demək əvəzinə sadəcə “push this button” demək daha məqsədə uyğundur).

-dili auditoriyaya uyğunlaşdırmaq. Məsələn, məktəblilər, tələbələr, pedaqoji heyət, valideynlər və s. qarşısında çıxış edərkən, onlara xitab edən ifadələrdən istifadə etmək.

-fikri daha nəzakətli formada çatdırmaq (məsələn, öldü “died” sözü əvəzinə rəhmətə getdi “passed away” sözündən istifadə etmək)

Monoloji nitq zamanı bu amillərə də fikir verilməlidir ki, auditoriya ilə qarşılıqlı ünsiyyət uğurlu alınsın.

-auditoriyanızı çaşdıracaq cümlələr işlətməmək.

-"ikibaşlı " jarqonlardan yayınmaq.

-qeyri-müəyyən dildən istifadə etmək (məsələn, don't just say “for a small amount of money”) və s

Qrammatika ingilis dilində monoloji nitq mövzusunu təhlil edərkən bir az arxa planda dayanır, digər dil komponentləri kimi onun əhəmiyyət vurğulanmır. Amma məlumdur ki, dil absrakt təfəkkürün ifadəsidir. Məhz bununla da dildə söz, söz birləşməsi və cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsinin olması şərtlənir. Bu səviyyədə cümlədə ifadə edilmiş fikir xüsusi dil vasitələrinin köməyi ilə formalaşır. [3, səh.161] Xüsusən son dövrlərdə CLT kimi danışiq yönümlü təlimlərin gündəmdə olması və ingilis dilinin sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənməsinə olan təlabatın artması ilə

tələbələr ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarını inkişaf etdirərkən qrammatik bazalarının artırmalarının önəmli olmadığını fikirləşə bilirlər. Qrammatikanın tətbiqi dərs mühitində sadəcə testlərdən, çalışmalardan ibarət olarsa, bu fikir doğru ola bilər. Amma monoloji nitq bacarıqlarının inkişafına çalışarkən müəllimlər qrammatik biliklərin praktik tətbiqinə önəm verməli, onun danışmada istifadəsinə çalışmalıdır. Amma bu zaman məqsəddən uzaqlaşmaq, qrammatik biliklərin hədsiz izahı da tələbələr üçün yorucu ola bilər. Məsələn, tələbələr “would like” ifadəsini danışmalarında istifadə edərkən müəllim “would” felinin modal fel olduğunu, “Future in the Past” kimi işləndiyini, “hypothetical or imaginary situations and past habits” ifadə etmək üçün istifadə olunduğunu izah edərsə, artıq bu zaman mövzudan uzaqlaşma baş verir. Müəllim tələbələrdə monoloji nitqin inkişafına çalışarsa, əsas bu ifadənin “expressing” funksiyasının izahına, danışmada işlənmə yerini düzgün seçilməsi, tələbələr tərəfindən sərbəst istifadə edilməsinə önəm verməlidir. “Xarici dildə nitq fəaliyyəti zamanı söz seçiminin linqvopsixoloji xüsusiyyətlərinin nitq situasiyasına uyğun olaraq icra edilməsi koqnitiv fəaliyyət kimi qiymətləndirilir.” [7]

Qeyd olunan bu elementlər bizə göstərir ki, İngilis dilində monoloji nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tələbələrdə yalnız qrammatik və ya leksik biliklərin və ya doğru tələffüzün olması kifayət etmir. İngilis dili müəllimi kimi bütün bu sadalanan elementləri tələbələrə əlaqəli şəkildə öyrətməli və dərs zamanı onları tətbiq edəcək situasiyalar yaradıb tələbələrin məşq edərək bu dil aspektlərini ingilis dilində olan nitqlərinə avtomatik şəkildə tətbiqinə çalışmalıyıq. Belə olduqda tələbələr artıq bu elementləri monoloji nitqə hazırlaşarkən nəzərə alacaq və effektiv nitq üçün onları tətbiq edəcəklər. Bu kimi dil xüsusiyyətlərinin tətbiqi monoloji nitqin növündən, ifadə etdiyi məqsəd və məzmunundan da asılıdır. Buna görə də müəllimlər monoloji nitqin tələbələrdə inkişaf etdirmək üçün onun növləri, tələb etdiyi dil xüsusiyyətləri barədə tələbələri məlumatlandırmalıdır.

Monoloji nitqin növləri. Nitq zamanı danışanın fikrini ifadə vasitəsinə, nitq prosesindəki şəxslər arasında kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə, nitqin təzahür

şəkillərinə görə onun bir neçə növü vardır: şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışıq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s. Bu növlər əlbəttə ki, bir-birindən müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir.

Monoloji nitq əsasən bir şəxsin müəyyən bir qrup dinləyiciyə rəsmi-formal, üz-üzə nitqi kimi başa düşülür. Klassik ədəbiyyatlarda o, inandırıcılıq sənəti kimi də qeyd olunur. Amma monoloji nitqin inkişafı ilə əlaqədar o, həmçinin qeyri-rəsmi, yəni “informal” formada da auditoriya ilə danışan arasında əlaqə yaradan nitq fəalliyəti kimi qiymətləndirilir. Danışanın nitq prosesinə hazırlaşması cəhətindən nitq iki formaya ayrılır: “Birincisi, spontan, yəni təşkil olunmamış nitq, ikincisi isə təşkil olunmuş nitq.” [1, səh.106]

Nitqin spontan forması öncədən xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən, sərbəst söylənilən nitqdir. Bu, danışıqda bir növ improvizasiyadır. Bəzən belə öncədən düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Hər bir şəxs müəyyən vaxtlarda öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələni izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışığa cəlb olunur. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə daha çətinidir. Burada danışan ani vaxt ərzində fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nələr qeyd edəcəyini, hansı faktları vurğulayacağını, mülahizələrini necə əsaslandıracağını, məzmunu ifadə etmək üçün hansı ardıcılığı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını, fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəcəyini, nitqin intonasiyasını və s. özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Spontan nitqdə dil vahidləri, faktlar sərbəst şəkildə, situasiyaya uyğun dilin təbii axını nəticəsində yaranır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, müşahidə etmə qabiliyyəti, xarakter etibarını ilə sakit və ya coşqun olması, fitri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Nitq şəraitindən asılı olaraq spontan nitq eyni bir şəxs üçün həm asan, həm də çətin ola bilər. Küçədə, işdə, evdə və s. yerlərdə suallara cavab verməkdə, söhbətlərdə iştirak etməkdə elə bir çətinlik özünü göstərmir. Lakin digər situasiyalarda, məsələn, qəflətən radio və ya televiziya verilişləri

üçün müsahibəyə vermək lazım olduqda, ictimai yerlərdə çıxışa, söz deməyə dəvət edildikdə danışanın gərginliyi istər-istəməz daha çox artır. O, həm fikrini cəmləşdirməli, deyəcəklərini rabitələndirməli, müsahibinə (və ya müsahiblərinə) çatdıracağı əsas idayeni müəyyənləşdirməli, həm də onu daha təsirli dil vahidləri ilə ifadə etməlidir.

Təşkil olunmuş nitq adından məlum olduğu kimi, əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün öncədən müəyyən plan hazırlamaq, çıxışa aid araşdırma etmək, ədəbiyyat oxumaq, mövzunun əhatə edilməsi, fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün qeydlər aparmaq, ifadə olunacaq nitqin məzmununu dərk etmək önəmlidir. Eyni zamanda məzmunun dinləyicilərə daha yaxşı çatdırılması üçün münasib sözlər seçmək, cümlələri aydın və təsirli qurmaq, intonasiyanı və danışıq tərzini müəyyənləşdirmək və s. lazım gəlir. Xüsusən də mövzu barədə yetərli məlumatla sahib olmayan və ya lüğət ehtiyatı zəif olan insanlar öncədən hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etdikdə danışıq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələr və mövzudan kənar söz və ifadələr işlətməyə məcbur olurlar, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayınmasına səbəb olur. Monoloji nitqdə əsasən bu faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- söhbətə maraqlı, cəlbedici, yığcam giriş verə bilmək;
- məzmun ilə bağlı faktlar, misallar, nümunələr toplamaq, onları nitqdə məqamına görə işlətmək;
- nitqin məzmununu yazmaq;
- nitqi yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib, söyləmək;
- mövzunu dinləyicilərin qarşısında şərh etmək.

Natiq öz əməli fəaliyyətində “nəyi demək?”, “harda demək?”, “necə demək?” suallarına cavab tapmağa çalışmalıdır. “Nəyi demək?” sualı dinləyici üçün maraqlı, aktual olan məsələlərin, problemlərin şərhini, izahını nəzərdə tutur. “Harada demək?” sualına cavab vermək üçün natiq dediklərini əsaslandırmalı, sübutları söhbətin hansı yerində gətirəcəyini müəyyənləşdirməlidir. “Necə demək?” sualının müqabilində natiq

auditoriyanın diqqətini özünə cəlb etmək üçün sərrast cümlələrdən, müxtəlif ifadə vasitələrindən, vurğulayıcı intonasiyadan istifadə etməyi, səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında söhbətini yekunlaşdırmağı bacarmalıdır.

Məzmununa görə monoloji nitqin növləri. Monoloji nitq əsasən ortaq baxışa, nəzər nöqtəsinə sahib auditoriyaya müraciət olunan nitq formasıdır. Belə bir nitq zamanı ən önəmli məsələ dinləyicilərin fikirlərinə, duyğularına xitab etmək, diqqətlərini danışılan mövzuya yönəltmək, onların düşüncələrində dəyişiklik yaratmaqdır. Beləliklə, monoloji nitqin əsas qayəsi danışanın xitab etdiyi auditoriyada hansı təsiri yaratmaq istədiyindən asılı olaraq dəyişir. Bu cəhətdən də monoloji nitq müxtəlif məzmununda ola bilər. Bu danışanın məqsədindən asılı olaraq dəyişir.

Monoloji nitq məzmununa görə əsasən 4 növə bölünür.

- 1) Məlumat vermək üçün –to inform,
- 2) təlimat vermək üçün- to instruct,
- 3) xüsusi tədbirlər, hallar üçün- for occasions
- 4) auditoriyanı inandırmaq məqsədi ilə- to persuade.

Biz daha çox istifadə olunan 3 növ haqqında geniş məlumat verəcəyik.

Məlumatlandırıcı monoloji nitq-Informative Speaking. Bu növ nitqlərin əsas məqsədi auditoriyanı seçilmiş mövzu üzrə məlumatdırmaqdır. Məlumatlandırıcı nitqlər əsasən hər hansı bir şəxs, hadisə, proses, yer və ya əşya haqqında məlumat vermək üçün işlənir. Bu zaman danışan sadəcə mövzuya dair məlumat, onun bütün tərəflərini, mümkün üstünlükləri və mənfi cəhətlərini dinləyicilərin diqqətinə çatdırır. Bu növ nitqlərdə danışanın şəxsi fikirlərini təqdim etməsindən çox, real faktların təqdimatı ön planda olur.

“Informative” monoloji nitqlər üçün tələbələrə ilk öncə bir neçə strategiya təqdim olunmalıdır.

- **Auditoriyanı analiz etmək-** Danışan xitab edəcəyi dinləyicilərini tanımalı, onların mövzuya nə qədər hakim olduqlarını bilməlidir ki, nitqini də ona uyğun qursun. Məsələn, danışan hər hansısa bir tibbi termini izah edir, amma auditoriya

tibb işçiləri və ya bu sahədə təhsil alanlar deyil, bu zaman hədsiz terminlərdən istifadə etmədən termin haqqında sas biliklər təqdim olunmalıdır.

- **Dil normalarına riayət etmək**- Bu danışanın nitqində jarqonlardan, “slang” lərdən, “informal “və ya “formal language” dən istifadəni nəzərdə tutur. Eyni zamanda çıxışda dinləyicilərin başa düşməyəcəyi sözlərdən, hədsiz termonologiyadan da istifadə yol verilməzdir. Yuxarı kurs tələbələri adətən öncəki semestrlər keçdikləri digər dərslərdə bu dil normaları ilə tanış olur, onların işlənmə yerlərini bilirlər. Buna görə də tələbələrlə monoloji nitqi praktika edərkən onların öz nitqlərində dilin normativ qaydalarına riayət etməli olduqlarını diqqətə çatdırmaq, hətta bunun önəmini vurğulamaq üçün monoloji nitq zamanı jarqon və ya “slang”lərdən istifadə edilən və ya hədsiz terminologiyanın olduğu ingilis dilində olan “uğursuz” çıxışları onlarla birlikdə izləmək və analiz etmək olar.

- **Danışılan mövzunun önəmini dinləyicilərə izah etmək** - Hər bir natiq auditoriyanı müəyyən mövzu barədə məlumatlandırmaq üçün ilk öncə onun önəmini dinləyicilərinə izah etməlidir. Dinləyici bilməlidir ki, təqdimata niyə qulaq asır, bu çıxışın sonunda o nə barədə məlumat əldə edəcək, bu məlumatlar ona necə lazım olacaq?

- **Məlumatı verərkən dinləyiciləri cəlb etmək**- bunun üçün nitq söyləyən şəxs özünün mövzuya olan marağını ifadə edə bilər ki, dinləyicilər ilk öncə onun marağını görüb ilhamlansınlar, nitqə daha həvəslə qulaq assınlar. Həmçinin vizual vəsaitlərdən istifadə edərək bəzi məlumatları göstərə bilər. Bu həm nitqi monotonluğunun qarşısını alır, həm də göstərilərək pürülən məlumat daha yaxşı yadda qalır. Natiq eyni zamanda nitqindən lazımsız informasiyaları kənarlaşdırmalıdır ki, əsas mövzudan uzaqlaşıb dinləyicini yormasın. [33]

Dinləyiciləri inandırmaq üçün olan monoloji nitq- Persuasive Speaking

Monoloji nitqin tarixindən də bəhs edərkən dediyimiz kimi, monoloji nitq ilk olaraq Yunanıstan və Romada siyasi müzakirələrin fonunda yaranmışdır. Bu gün də monoloji nitqin ən cəlbedici və insanları maraqlandıran növü “Persuasive speaking” dir.

Bu növ monoloji nitqlərdə çıxış ictimai-siyasi məsələlərdən sadə məişət problemlərinə qədər çoxsaylı mövzuları əhatə edə bilər. Amma bu çıxışların əsas fərqləndirici tərəfi ondan ibarətdir ki, bu çıxışlar auditoriya yönümlü olmalıdır, yəni əsas məqsəd dinləyiciləri danışılan mövzuya, deyilən fikirlərə cəlb etmək və onların doğruluğuna inandırmaqdır. Bu cəhətdən də çıxış edən nə qədər yaxşı nitq hazırlasa da, əgər dinləyicini cəlb edə bilmirsə, o, uğursuz hesab olunur. Buna görə də “auditoriyanın analizi” bu növ nitqlər üçün ən ümdə məsələlərdir. Ümumən danışanın çıxışı 3 əsas meyarla qiymətləndirilir: *etibarlılıq, məntiqi bağlılıq və emosionallıq*.

“Persuasive” nitq zamanı uğurlu olmaq üçün bir neçə metod və vacib nüans var ki, bu da müəllimlər tərəfindən tələbələrə təqdim olunarsa, onlar həm dərs mühitində müəllim tərəfindən monoloji nitqi pratika etmək üçün yaradılan “situasiyalarda”, həm də dərstdən kənar bu növ çıxışlar zamanı daha uğurlu olurlar.

- **Auditoriyanı doğru analiz etmək**- Bu dinləyicilərin maraqlarını, yaşlarını, onların mövzu ilə olan tanışlıqlarını və deyiləcək fikirlərə olacaq yanaşmalarını öncədən təhlil və təxmin etməyi nəzərdə tutur. Məsələn, bir müəllim valideynlər iclasında şagirdlərin dərstdən sonra asudə vaxtlarında evdə televizor izləyərkən ancaq ingilis dilində olan cizgi filmlərə baxmasını istəyir və bunun uşaqlar üçün faydalı olacağına valideynləri inandırmaq istəyir. Bunun üçün ilk öncə müəllim valideynlərin işləyib işləmədiyini, uşaqların dərstdən sonra onların ya digər şəxslərin yanında qaldığını, uşaqlarda telefon, planşet kimi texniki cihazların olub-olmadığını araşdırmalı və ona görə nitqini planlaşdırmalıdır.

“Persuasive” nitqlərdə qeyd etdiyimiz kimi, əsas məsələ auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqədir. Buna görə də dinləyicilərin başlarını tərpətməsi, göz qırpması kimi detallar çıxış edən üçün önəmlidir, ona nitqin növbəti gedişatı haqqında yol göstərir, nə qədər inandırıcı olduğunu bilməsinə imkan verir. Danışanın ifadə etdiyi fikirlə razılışmaq cəhətindən dinləyicilər “agree”, “disagree” və “undecided” qrupuna ayrılır. Çıxış edən bu 3 qrupun fikirlərini nitqi zamanı sanki oxumalı və “onları öz tərəfinə cəlb etmək

üçün” üçün jest, mimika kimi köməkçi vasitələrdən, dilin bütün imkanlarından istifadə etməlidir.

- **Nitqin dil cəhətdən quruluması**- « informative « çıxışlar kimi inandırmaq üçün olan monoloji nitqlər də faktlar və məlumatlarla zəngindir, amma əsas fərq ondadır ki, bu növ çıxışlarda danışan təkcə məlumatı qarşı tərəfə çatdırmağa çalışmır, həm də bu faktlara öz yanaşmasını vurğulayır, və bu yanaşmanın doğruluğuna dinləyiciləri inandırmağa çalışır. Bu cəhətdən də tələbələr ingilis dilində fikri şərh edərkən hansı ifadələrin işləndiyini, öz fikrini vurğulamaq üçün istifadə olunan dil strukturlarını bilməlidirlər.

- **Nitqin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi**- Bəzən danışıq zamanı ingilis dilində nitq nə qədər doğru qurulsada, əsas məqsəd ifadə olunmadığına görə dinləyicilər danışanın ifadə etdiyi fikirlə razılaşmır, onu əsassız hesab edir, nəticədə nitq uğursuz alınır. Bunun əsas səbəbi nitqin məqsədinin öncədən düzgün müəyyənləşdirilməməsi ya da nitq strukturunun düzgün qurulmamasıdır. Məsələn, bir müəllim ingilis dilində video çəkərək tələbələrinə müraciət edir, və evdə lüğət öyrənməyin onların öyrənmə prosesində faydalı olduğunu izah edir. Əgər müəllim ümumi şəkildə lüğəti necə öyrənmək haqqında danışsa və ya söz ehtiyatlarını artırmaq üçün tələbələrin nələri etməli olduqlarını vurğulasa, bu onları inandırmağa kifayət etməyəcək, çünki məqsəd tələbələrin evdə lüğətə vaxt ayırması yox, söz ehtiyatının inkişaf etdirilməsi olur . Amma o, real nümunələr verərək, lüğət öyrənən tələbələrin danışıqlarının necə inkişaf etdiyini göstərsə, lüğət öyrənmək üçün tələbələrə asan yollar təklif etsə, onlara yarışlarda, testlərdə daha yaxşı nəticə göstərəbiləcəklərini söyləsə, bu çıxış daha uğurlu olardı. [38]

Təlimatlandırıcı monoloji nitqlər- Instructional or Demonstration speech

“Instructional” monoloji nitqlər həm də “demonstrative” kimi adlanır, bu növ nitqlərdə əsas məqsəd dinləyicilərə hər hansı bir prosesin necə olduğunu göstərmək, nəyinsə edilmə qaydasını izah etməkdir. Adından da göründüyü kimi nitqin əsas qayəsi dinləyiciləri təlimatlandırmaqdır. Buna görə də bu nitq "how to" speech də adlanır.

Müəllimin tələbələrə essay yazma qaydaalarını izah etməsi, yeni öyrənilən dil öyrənmə strategiyasının tətbiq olunmasını göstərməsi də instruktiv monoloji nitqlərə misal göstərilə bilər. Dinləyicilərə bilgi vermək cəhətindən “informative” nitqə bənzəsə də, məqsədin tək-cə məlumat vermək deyil, həm də necə edildiyini göstərməsi onları bir-birindən fərqləndirir. Müəllimlərin əsas peşəsinin də şagirdləri öyrətmək olduğunu nəzərə alsaq, ingilis dilinin tədrisi ixtisasının tələbələri bu nitqin bütün incəliklərinə yiyələnmişdirlər ki, gələcəkdə öz peşə fəaliyyətlərində tətbiq edə bilsinlər.

Auditoriyanı cəlb edən vasitələrdən istifadə- Belə hesab olunur ki, “demonstrative” nitq bu 3 əsas komponentin vəhdətində daha uğurlu olur: şifahi nitq (verbal explanation), vizual vasitələr (visual aids) və izah olunan təlimatın göstərilməsi (practical showing). Buna görə də təlimat zamanı nitq söyləyən tək-cə danışığı ilə deyil, həm də vizual vasitələrdən, məsələn prezentasiya və ya real obyektlərdən də istifadə edərək auditoriyanı cəlb edə bilər. Bu, dinləyicilərdə izah olunan mövzu barədə təsəvvür yaratdığı üçün onların həm daha diqqətlə qulaq asmalarına, həm də çıxışın məğzini daha yaxşı başa düşmələrinə, beləliklə nitqin uğurlu olmasına şərait yaradır. Praktik olaraq izah olunan mövzunun auditoriya ilə və ya danışanın özü tərəfindən tətbiq olunması isə nitqi daha məhsuldar edir, yəni nitqin məqsədi həyata keçirilmiş olur. Məsələn, əgər nitqi söyləyən şəxs online dərslər vasitəsi ilə zoom platformasından necə istifadə edildiyi haqqında danışarsa, məlumat verərkən, paralel olaraq prosesi göstərsə və hətta iştirakçıların da təlimata uyğun müəyyən detalları tətbiq etməsini istəyərsə, bu nitqi daha uğurlu edər. [26]

Dil cəhətdən nitqin qurulması- Demonstrativ nitqlərdə də auditoriyanın biliyi, nitqin baş verdiyi mühitin formal və ya informal olduğu nəzərə alınmalı və nitqin dili buna uyğun seçilməlidir. Amma bu nitqlərdə həmçinin monoloji nitqin necə başlaması və bitirilməsi də önəmlidir. Yaxşı olar ki, danışan nitqinə birinci seçdiyi mövzunun öyrənilməsinin niyə vacib olduğu ilə başlasın və səbəbləri izah etsin. Daha sonra ümumi proses haqqında qısa məlumat versin və sonra təlimatı hissələrə bölərək detalları ilə izah eləsin və hər addımda izah olunan vizual olaraq göstərsin. Daha sonra natiq izah

olunan movzu barədə əlavə məsələləri vuröulaya, auditoriyanın suallarına cavab verə bilər. Nitqin sonunda isə yenidən təlimatın xülasəsini dinləyicilərə təqdim edilməsi və izah olunan movzu barədə qısa məlumat dinləyicilərin tam şəkildə nitqi başa düşməsi üçün önəmlidir.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi yuxarı kurs tələbələrinin monoloji nitqin bu növü üçün lazım olan bilik və bacarıqları özlərində formalaşdırmaları onların gələcək karyeraları üçün olduqca önəmlidir. Çünki, müxtəlif situasiyalarda, məsələn iş yerlərində sahələrinə aid hər hansı mövzu, proses barədə kolleqalarına təlimat verərkən, müəllim kimi dərslərində və ya şəxsi fəaliyyətlərini dəstəkləmək sosial media üzərindən izahedici çıxışlar paylaşarkən ingilis dilində monoloji nitq qabiliyyətlərinin olması onlar üçün önəmlidir. Buna görə də dil müəllimləri nitq dərslərində və ya metodika dərslərində tələbələrə öz şəxsi bloqunun necə yaradılması, İT texnikalarından dərslərdə istifadə edilməsi, rəsmi iş görüşmələrində necə davranılması kimi mövzuların tələbələr tərəfindən hazırlanılması kimi günümüzlə səsleşən, həm də yuxarı kurs tələblərinin marağına səbəb olacaq mövzular seçib yuxarı oxu və nitq dərslərində praktika edilə bilər. Bundan əlavə metodika dərslərində müəllimlər hər hansısa metodu, “activity” ni tələbələrə instructional speech vasitəsi ilə göstərə və ya dərslərində onlardan belə bir nitqlə təqdimat etməklərini istəyə bilərlər.

Bu növlər bir birindən tamamilə fərqlənmir və məzmun cəhətdən ifadə olunan məzmununa görə qarşılıqlı şəkildə təqdim oluna bilər. Məsələn, danışan əyləncəli şəkildə hər hansı məlumatı auditoriyaya çatdırıla bilər, informasiya auditoriyaya təqdim olunarkən həm də nitqin inandırıcı funksiyasından istifadə olunaraq dinləyiciləri bu fikrə inandırmaq mümkündür.

Monoloji nitqin növlərini araşdırarkən xarici ədəbiyyatlarda müxtəlif bölgülərə rast gəlirik. Bu bölgülər bir-biri ilə oxşar olsalar da, bəzi yeni növlər əlavə olunmuş və ya eyni bölgü müxtəlif adlarda verilmişdir. Amma Florida Universitetinin “Discovering the treasure of public speaking” adlı kitabında monoloji nitqin növləri digər mənbələrdən verilənlərdən tamamilə fərqlənir. Öncədən də qeyd etdiyimiz kimi,

Amerika, Kanada və bəzi Avropa ölkələrində tələbələrə monoloji nitqin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılır, təqdimat və ictimaiyyət qarşısında çıxış etmək bacarıqları hər bir mütəxəsssinin gələcək həyat və karyerasında sahib olmalı olduğu vacib xüsusiyyət hesab olunur. Bu cəhətdən də bu kitabda monoloji nitqi maraqlı bir bədii bənzətmə ilə - xəzinə ilə müqayisə edərək, hər bir kəsin bu “xəzinəni” tapmalı olduğunun önəmi qeyd edilir. Kitabda qeyd olunur ki, necə ki xəzinənin qızıl, gümüş, mirvari, inci kimi müxtəlif növləri var və onları tapmaq üçün müxtəlif üsulardan istifadə edilir, eyni şəkildə də monoloji nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq istəyən şəxslər də ilk öncə onun növlərini və hər növün hansı hallarda işləndiyini, hansı struktur əsasında qurulmalı olduğunu bilməlidirlər. [13]

Qeyd etdiyimiz kimi, monoloji nitq öncədən hazırlaşılın nitq formasıdır. Bu nitqi digər nitq formalarından fərqləndirən ən önəmli cəhət odur ki, nitq prosesində adətən ünsiyyət zamanı tək tərəf, yəni danışan iştirak edir. Digər tərəf isə sadəcə dinləyici rolundadır. Nitqin dialoq formasından fərqli olaraq, dinləyicilər qarşı tərəfin fikirlərini, ifadə etmək istədiyi mənanı sadəcə onun çıxışı vasitəsi ilə anlamağa çalışırlar. Amma başa düşmədikləri məqamlar olarsa və ya məna onlar üçün tam aydın olmazsa, onların nitq söyləyəni saxlayıb sözünü kəsmək, başa düşmədiyi soruşmaq kimi imkanları olmur. Buna görə də monoloji nitq elə təşkil olunmalıdır ki, auditoriya danışanın fikirlərini tam başa düşsün. Bundan əlavə, nitq elə qurulmalıdır ki, nitqi söyləyən şəxs öz məqsədinə tam çatmış olsun, yəni əgər onun məqsədi auditoriyaya müəyyən informasiyanı çatdırmaqdırsa, monoloji nitqin strukturu da elə qurulmalıdır ki, dinləyicilər rahat şəkildə həmin informasiyanı bu nitq vasitəsi ilə qəbul etsinlər, başa düşsünlər. Şifahi monoloji nitq buna görə də “kompozisiya baxımından daha mürəkkəbdir”, nitq söyləyənin şəxsi bacarıqlarından və həmin andakı əhvalından asılıdır. [7, səh.24]

Əli Səfiyev qeyd edir ki, “monoloji nitqi dialoqi nitqdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun rabitəliliyi və məntiqi quruluşudur. Belə ki, monoloji nitq quruluş baxımından 3 hissəyə bölünür:

- 1) Giriş

- 2) Fikirlərin əsas məzmunu
- 3) Qarşıya qoyulmuş fikrin yekunlaşdırılması [7, səh.24]

Monoloji nitq qurulmasına verilən bu tələb əksər mənbələrdə eynidir, eyni bölgünü sadəcə mərhələləri müxtəlif adlarla veriblər. Məsələn, "monoloji nitqin qurulmasında 3 dəfə" formatından istifadə edilir, bu üsul nitqi daha rəvan və rəbitəli edir.

Monoloji nitqin bu mərhələlərindən bəhs edək: nitqin başlanğıcında auditoriyaya çıxışın mövzusu haqqında məlumat verilir, sonra əsas fikirlər müzakirə olunur və sonda nitq deyilən əsas fikirləri yenidən vurğulayaraq onların önəmi auditoriyaya çatdırılır və danışan öz təkliflərini irəli sürür. Bu mərhələlər "giriş, əsas hissə və nəticə" olaraq adlanır və monoloji nitqin qurulma formatının əsasını təşkil edir. Hər üç hissənin öz məqsəd və funksiyası var. Bu 3 mərhələnin hər birinin xüsusiyyətlərini və onlara aid izahı məşhur çıxışlardan gətirdiyimiz nümunələrlə izah edək. [10, səh.24]

Giriş (Introduction) – Bu hissənin əsas məqsədi ən birinci dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, "auditoriyanı ələ almaqdır". Bu zaman çıxış zalı salamlamaq və danışanın özünü təqdim etməsi ilə başlaya bilər. Və ya öncə mövzuya dair maraqlı bir sitat gətirib və ya hadisə danışib daha sonra özünü təqdim edərək çıxışa başlamaq olar. Bu xüsusən informal danışılqlarda tətbiq olunur. Bu zaman auditoriyanın çıxışa daha çox diqqət yetirdiyini görürük. Daha sonra isə nitqi söyləyən çıxışın əsas məqsədini, "ana fikri"ni vurğulayır və çıxışında mövzuya aid hansı məqamlardan danışacağını qeyd edir. Bu mərhələdə monoloji nitqi hazırlayarkən çıxış edən bu sualların cavabını özlüyündə müəyyənləşdirməlidir: "Bu nitqi o nəyə görə hazırlayır, onun məqsədi nədir? Niyə dinləyici onu dinləməlidir?, Bu çıxışda onlar nə əldə edəcəklər?". Bu sualların cavabı məhz giriş hissədə qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda nitqin məzmununa uyğun sitatlar, lətifə, ritorik sual və təsirli cümlə də auditoriyanın marağını cəlb etmək olar. Harvard universiteti yetişkinlərin inkişaf mərkəzinin direktoru Robert Valdinqerin məşhur "What makes a good life?" çıxışının başlanğıcına nəzər yetirək. [61]

“What keeps us healthy and happy as we go through life? If you were going to invest now in your future best self, where would you put your time and your energy? There was a recent survey of millennials, asking them what their most important life goals were, and over 80 percent said that a major life goal for them was to get rich. And another 50 percent of those same young adults said that another major life goal was to become famous. And we’re constantly told to lean in to work, to push harder and achieve more. We’re given the impression that these are the things that we need to go after in order to have a good life. Pictures of entire lives, of the choices that people make and how those choices work out for them, those pictures are almost impossible to get. Most of what we know about human life we know from asking people to remember the past, and as we know, hindsight is anything but 20/20. We forget vast amounts of what happens to us in life, and sometimes memory is downright creative. **But what if we could watch entire lives as they unfold through time? What if we could study people from the time that they were teenagers all the way into old age to see what really keeps people happy and healthy?”**

Çıxışın başlanğıcında görürük ki, hər bir insanı həyatı boyu düşündürən və eyni zamanda cavabı fərdlərin özündən asılı olan suallarla natiq birinci zalın diqətini cəlb edir, daha sonra çıxışının əsas qayəsini təşkil edən fikrə keçid edir. Çıxış ümumən Harvard universitetinin bir çox insan üzərində uşaqlıqlarından bəri onların həyatını təhlil edən araşdırma haqqındadır və natiqin məqsədi bu araşdırmanın nəticəsində insanlara xoşbəxtliyi həyat boyunca davam etdirən məsləhətlər verməkdir. Belə ki, o, daha sonra keçirilən sorğunun qısa olaraq əsas məqamlarını vurğulayır və yenidən ritorik suallara **“what really keeps people happy and healthy?”** müraciət edərək, çıxışının məqsədini bir daha dinləyicilərə çatdırır.

Body- Bu hissədə isə əsas fikir söylənilir, onları doğrulayan faktlar, nümunələr deyilir, real, konkret nümunələr verilir. “SEW” (Say Example Why) monoloji nitqin bu hissəsini necə təşkil etməli olduğumuzu izah edir. Bu akronim monoloji nitq prosesində bir “bələdçi” rolunu oynayaraq, çıxış edən şəxsə deyilən fikirləri izah etməyi, təhlil

edərək dinləyicilər üçün aydınlaşdırmağı, nümunələr göstərərək onların doğruluğunu sübut etməyi xatırladır. Bu hissədə mövzuya dair bütün bilik və məlumatların paylaşılması doğru deyil. Bu sadəcə çıxışı uzada, dinləyicini yora bilər. Əsas olan məsələləri izah etmək, fikirləri söyləyərkən onlar arasında məntiqi keçidlər – “**transition**” etmək və çıxışın əsas məqsədini daim vurğulamaq, onun ətrafında danışmaq lazımdır. “**Transition**”lar dinləyicinin diqqətini cəlb edir, onu deyiləcək növbəti fikrə yönəldir. Nitqin bu mərhələsində “**language signals**”lardan, yəni müəyyən söz və ifadələrdən (phrases) da istifadə etmək auditoriyaya danışanın monoloji nitqində izlədiyi ardıcılıq, onun məqsədi haqqında məlumat verir. “Language signals”ların istifadə edildiyi əsas məqamlar bunlardır :

- hər hansısa fikrin və ya mövzunun əvvəlində

I want to focus on....

- deyilən bir fikri yekunlaşdırmaq üçün

And now I'd like to turn to the issue of long working hours

- yeni məlumatı auditoriyaya çatdırmaq üçün

Secondly, unemployment causes social unrest

- bir-birinə zidd fikirləri qeyd etmək üçün

However, others believe that a woman's place is in the home

- deyilən fikrə aid nümunə vermək

In some countries, for example,

- Xüsusi məqamları vurğulamaq üçün

..... and here i would like to emphasize the importance of training. [10, səh.40]

Robert Valdinqerin çıxışı üzərində nümunə göstərsək, o Harvad universitetinin araşdırmasında iştirak edən insanların sayını, onların bölündüyü qrup və kateqoriyalar, yaşları və həyatda tutduqları vəzifələri haqqında məlumat verir, daha sonra araşdırma nəticəsində müşahidə etdiklərini və əldə edilən nəticələri və niyə bu qənaətə gəldiklərini qeyd edir. Eyni zamanda o, nitqində daim “language signal”lardan istifadə edərək

auditoriyaya çatdırmaq istədiyi fikrin nə olduğunu bildirir və onların çıxışın əsas məsələlərinə yönəldir. “We’ve learned *three big lessons* about relationships. *The first is that...*”

Conclusion- Bu hissə də giriş kimi önəmlidir, auditoriyanın çıxış haqqında olan təəssüratına birbaşa təsir edir. Çünki bu hissədə nitqi söyləyən fikirlərini ümmiləşdirərək əsas məzmunun nəyə xidmət etdiyini göstərməli, nitqinin əsas ideyalarını, çatdırmaq istədiyi məlumatları yenidən vurğulamalı və auditoriyaya çatdırmaq istədiyi əsas fikri qeyd etməlidir. Nitqin sonuna doğru dinləyicilərin daha çox yorulduğunu nəzərə alsaq, danışan şəxs elə cəlbedici dil strukturundan istifadə etməlidir ki, dinləyicilər ona çıxışını bitirməsini üçün deyil də, onun nitqinin önəmini başa düşməsi üçün qulaq assınlar. Nitq müddətində deyilən bütün fikirləri yadda saxlamağı mümkünsüz olur. Buna görə də, nitqi söyləyən şəxs sonda deydiyi nitqinin əsas qayəsinin nə olduğunu, önəmini vurğulamalı, əsas fikirləri bir daha qısa şəkildə xatırlatmalı və öz təklif və ideyalarını dinləyiciləri ilə paylaşmalıdır. Bu zaman nitqin məzmununu ifadə edən xüsusi yadda qalan bir fikir paylaşmaq nitqi daha təsirli və yaddaqalan etməsi üçün arzuolunandır.

Yenə də Valdinqerin çıxışından misal gətirərək fikrimi izah etmək istərdim;

Çıxışın sonunda o, “So this message, that good, close relationships are good for our health and well-being, this is wisdom that’s as old as the hills. Why is this so hard to get and so easy to ignore?” deyərək, xoşbəxt yaşamın sirrini möhkəm insanı əlaqələrdə gizli olduğunu qeyd edir və *çixışının məqsədini*, auditoriyaya çatdırmaq istədiyi fikrini vurğulayır. Daha sonra “So what about you?” *ritorik sualı ilə* auditoriyanın diqqətini cəlb edir və onların daxilində mövzuya maraq oyadır, fikri özlərinə tətbiq etmələrini istəyir. Nitqinin əsas ideyasını isə *məşhur sitatla* dəstəkləyərək “I’d like to close with a quote from Mark Twain. More than a century ago, he was looking back on his life, and he wrote this: “There isn’t time, so brief is life, for bickerings, apologies, heartburnings, callings to account. There is only time for loving, and but an instant, so to speak, for that.” *öz fikrini* vurğulayır. “The good life is built with good relationships. Thank you.”

İngilis dili müəllimləri də bu kimi nümunələrlə tələbələrə monoloji nitq strukturunu izah etməlidirlər ki, istər dərs prosesində, istərsə də dərstdən kənarında söyləyəcəkləri monoloji nitq zamanı onun struktur tələbləri və uğurlu nitq üçün tətbiq edəcəkləri linqvistik strategiyalar barədə bilik və bacarıqlar əldə etsinlər. Eyni zamanda müəllimlər dinləmə bacarığı ilə monoloji nitq bacarığının formalaşması tədrisini vəhdətdə öyrədə bilirlər; belə ki tələbələr ilk öncə onlara təqdim olunan monoloji nitqi dinləyir və ya video şəklində izləyir, daha sonra “audioscript”lərlə işləyərək monoloji nitq strukturunun təhlil edirlər. Müəllim bu zaman onlara tapşırıq kimi, “language signals, transition” ları qeyd etmələrini, “ ritorik device”lərin işlənmə yerlərini tapmalarını istəyə bilər. [10, səh.41]

Monoloji nitqin qurulması təkcə onun strukturunun qurulmasından deyil, eyni zamanda dil zənginliyinin və lazımı məqamlarda doğru ifadələrdən istifadə olunmağından da asılıdır. Məsələn, fikirlər arasında əlaqə yaratmaq üçün **bağlayıcılara** nəzər salaq.

1.Addition (birləşdirmə)-Again, and, also, as well as, at the same time, besides, furthermore, in addition, moreover, not only ... but also

2.Cause/ Effect (səbəb/nəticə)-Accordingly, as a result, because, consequently, due to, for this reason, in that, on account of, owing to, so, therefore, thus

3.Comparison (qarşılaşdırma)-Another type of, compared with, in comparison, just as, like, likewise, similarly

4.Condition (şərt)-As far as, even if, if, in case, lest, or else, otherwise, provided that, supposing that, unless

5.Contrast (Qarşılaşdırma)-Although, but, despite, even though, however, in contrast, in spite of, instead, nevertheless, no matter how, nonetheless, on the contrary, on the other hand, still, unfortunately, whereas, yet

6.Ending (Ümumiləşdirmə)-Finally, in conclusion, in short, to conclude, to summarize

7.Explanation (İzahat,açıqlama verən/tələb edən)-For example, for instance, in fact, in other words, of course, to clarify, to illustrate, to simplify, such as

8.Importance (Vaciblik bildirən)-Above all, indeed, keep this in mind, most importantly, remember, take note

9.Interruption (Fasilə vermək üçün istifadə edilən)-Anyway, at any rate, by the way, in any case, in any event, incidentally, in general, of course

10.Order (Sıra bildirənlər)-First/second/third/last, eventually, finally, in the first place, initially, next, to begin with

11.Space (Məkan)-Above, alongside, behind, below, in back of, in front of, in the distance, eastward, nearby, next to, to the north, to the left

12.Time (Zaman)-After, as soon as, at present, at the present time, at this point, before, during, earlier, five years ago, in the future, in the past, just last month, meanwhile, now that, later, once, previously, since, sooner or later, until. [22, səh.58]

Bu bağlayıcıların mənaları, işlənmə xüsusiyyətləri, onların necə istifadə olunduğu artıq yuxarı kurs tələbələrinə öncəki kurslarda izh edilir, tədris proqramının tərkib hissəsi kimi öyrədilir. Amma onlar dərs danışarkən və ya nitq dərslərində monoloji nitqi tətbiq edərək məsələn, role-play, storytelling kimi “activity”lərdə iştirak etmə istənildikdə, onlar bəzən eyni bağlayıcılardan istifadə edir, onları sinonimlərlə əvəz etməyi unudur, nəticədə nitqdə hədsiz təkrarlar yaranır. Yaxud da onlar daha yuxarı level, akademik sözlərdən istifadə etmirlər. Burada müəllimin rolu nümunə çıxışlarla onlara bu bağlayıcıların məhz monoloji nitqdə işlənmə yerlərini ilk öncə göztərmək, daha sonra danışdıqlarında tətbiq etmələrinə nail olmaqdır. Xüsusən də nitq praktikası dərslərində “Burda “in addition” əvəzinə “moreover” işlətmək olar” kimi müdaxilələr edə bilər ki, akademik səviyyədə monoloji nitq bacarıqları formalaşsın, professional iş mühitində, gələcəkdə onlarda digər situasiyalarda ingilis dilində rəsmi və ya qeyri-rəsmi monoloji nitq söyləməkləri tələb olunanda hazır olsunlar. Bu cəhətdən onların rəsmi çıxışları izləməkləri və onların dil strukturunu müəllim və ya yoldaşları ilə birgə müzakirəli şəkildə araşdırmaları faydalıdır. Cambridge nəşri olan, tələbələrin akademik danışğını

inkişaf etdirməyə yönələn “Study speaking” kitabı da monoloji nitqin inkışafı üçün təqdim etdiyi üsulları, demək olar ki, hər bölmədə tələbələrin real çıxışlar izləyərək analiz etməklərinin əsasında dərs prosesinin qurulmasını tövsiyə edir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil qanununun və Azərbaycan Universitetlərinin tədris proqramının əsas qarşıya qoyduğu vəzifə dövlətçiliyimizi qoruyacaq, vətənpərvər, müasir dünyagörüşlü, müasir bazar iqtisadiyyatı, əmək bazarının tələblərinə uyğun gənclər yetişdirməkdir. Bu cəhətdən də müəllimlərin tələbələrdə kreativ və yenilikçi düşüncə tərzini formalaşdıracaq, ictimai-siyasi cəhətdən onlara bilgi verəcək çıxışların dərs prosesində analiz edilməsi daha məqsədə uyğundur. Belə çıxışlara Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışını misal göstərə bilərik. İlham Əliyevin ingilis dilində fikirlərini səlis ifadə etməsi, ritorika qabiliyyəti xüsusən də “44 günlük” Vətən Müharibəsi dövründə dünyaya “səs saldı”, xalqımızın haqq səsinə global aləmdə duyulmasında əvəzsiz rolu oldu. Eyni zamanda onun digər mövzularda olan çıxışlarında da daim Qarabağ probleminə toxunması və onu dünya arenasında xüsusi siyasi taktika ilə qeyd etməsi və bu zaman istifadə etdiyi dil strukturları da önəmlidir. Təkcə Qarabağ mövzusunda yox, eyni zamanda digər mövzularda da haqq-ədalətin bərpa olunmasına və dünyada sülh, suverenlik, dostluq və bərabərlik şəraitində yaşama diqqət çəkən Prezidentin BMT Baş Assambleyasının sədri tərəfindən çağırılan “Universal peyvənd üçün galvanizasiya sürəti” devizi altında keçirilən tematik debatda Qoşulmama Hərəkatının sədri kimi Hərəkata üzv dövlətlər adından çıxışının linqvistik təhlilinə nəzər salaq:

“(Introduction) Mr. President,

Mr. Secretary-General,

I have the honour to make this statement on behalf of the Member States of the Non-Aligned Movement.

The Member States of the Non-Aligned Movement highly commend the initiative of the President of the General Assembly Mr. Abdulla Shahid to convene this High-Level Thematic Debate on universal vaccination in combatting COVID-19 pandemic.

Today's meeting takes place amid the persisting challenges related to uneven access to quality, safe, effective and affordable COVID-19 vaccines in the world. We highlight the fundamental role of the United Nations system in coordinating the global response to control and contain the spread of COVID-19, and in providing support to States. **In this regard**, we acknowledge the crucial leading role played by the World Health Organization. **Since the beginning of** the pandemic, NAM has actively engaged in mobilizing the efforts of the wider international community, in the spirit of multilateralism, cooperation and solidarity, to address the pandemic and its negative consequences through a number of successful undertakings.

(Body 1) Such important initiatives as convening in December 2020 of the Special Session of the United Nations General Assembly in response to the COVID-19 pandemic, adoption in March and December of last year, **respectively**, by the Human Rights Council and the General Assembly of the resolutions titled "Ensuring equitable, affordable, timely and universal access for all countries to vaccines in response to the COVID-19 pandemic", were all put forward on behalf of NAM Member States. The disparity between developing countries and developed countries **in terms of** the distribution of COVID-19 vaccines prevents the entire international community from achieving the complete elimination of the pandemic **as soon as possible**. **Moreover**, it further hampers the progress in the realization of the 2030 Agenda for Sustainable Development.

(Body 2) We **also welcome** the efforts of countries which have donated COVID-19 vaccines, and actively encourage further sharing of vaccines doses from all countries in a position to do so to low- and middle-income countries and other countries in need. **In this context**, we appreciate and support the works of COVAX Facility and the COVAX Advance Market Commitment, including the COVAX Advance Market Commitment Engagement, **as well as** other constructive related initiatives to ensure affordable, equitable, universal and timely access to COVID-19 vaccines for all. **Further**, noting

the challenging circumstances faced by United Nations Peacekeepers, we welcome the efforts of countries for donating COVID-19 vaccines to UN Peace Operations.

It is important that all States, international organizations and relevant stakeholders commit to transparency in all matters relating to the production, distribution and fair pricing of vaccines, in accordance with national and regional legal frameworks. Equally significant is that States take immediate steps to prevent speculation and undue export controls and stockpiling that may hinder affordable, timely, equitable and universal access for all countries to COVID-19 vaccines.

Ladies and Gentlemen(Xanımlar və cənablar,hissələrarası keçid edərkən,belə müraciətlərin xüsusi tonla vurğulanması tamaşaçıları yenidən fokuslamaq və müraciətdən sonra danışılacaq olan hissəyə maraq yaratmaq üçün vasitədir)

(Body 3) Now, I would like to make the following statement in my national capacity. Azerbaijan continues to take solid and adequate measures against the COVID-19 to keep the pandemic under control. We launched an immunization campaign in January 2021. So far, 68 per cent of the adult population in the country has received two shots.

\$ 1.6 billion of a financial assistance package to support COVID-affected people and businesses is allocated from the state budget for this year. Azerbaijan has undertaken important global initiatives to boost international solidarity against the pandemic and to counter "vaccine nationalism" and inequality between developing and developed countries in access to vaccines. The Special Session of the UN General Assembly, resolutions on equitable and universal access to vaccines are vivid examples to that end. **Taking this opportunity** I express our gratitude to all Member States which supported these endeavours.

As a sign of solidarity, Azerbaijan has provided financial and humanitarian assistance to about 80 countries directly and through World Health Organization **in order to** support their fight against the coronavirus. **Furthermore**, we have donated

vaccines to 5 countries and we will continue to do so. Presently, we are in the process of donating around one million doses of COVID-19 vaccines to 14 NAM Member States.

(Conclusion) We are **currently** working on convening another high-level meeting of the NAM Member States to exchange views and formulate the position of the Movement concerning the post-COVID-19 period. We **also** advocate for establishing the UN High-Level Panel on Global Recovery from the Covid-19 which could prepare concrete recommendations on global measures. We count on your further support for our initiatives. **To conclude**, I wish you a very successful meeting and fruitful deliberations. [48]

Nümunədən də göründüyü kimi, İlham Əliyevin bu çıxışı ingilis dilində monoloji nitq strukturunun tələblərinə tam cavab verir, istifadə olunan “language signals” və prezidentin çıxış müddətində ingilis dilindəki tələffüzü, intonasiyası göstərir ki, o, dilin istifadəsinə tam hakimdir, “native”lər kimi dilin imkanlarından istifadə edərək fikirlərini təsirli və dolğun şəkildə ifadə edir. Dünya mətbuatında da geniş müzakirə olunan bir neçə “native” siyasətçilərin ingilis dilində uğursuz çıxışları ilə müqayisə edərək deyə bilərik ki, prezidentin bu çıxışının uğuruna səbəb təkəcə dil biliyinin üstün olması deyil, eyni zamanda natiqlik qabiliyyətinin və siyasi bacarıqlarının üstün olmasıdır. Bu cəhətdən dil müəllimlərinin universitet auditoriyalarında bu kimi çıxışlardan ingilis dilin dərslərində istifadəsi həm vətənpərvər , ictimai-siyasi cəhətdən biliklərlə zəngin gəncliyin yetişməsinə təkan verir, həm də onların xarici dildə monoloji nitq söyləyərkən dilin imkanlarından və daxili bacarıqlarından istifadə edərək necə uğurlu çıxış etməyi öyrənməsinə səbəb olar.

1.3. Monoloji nitqin tədrisinin psixoloji əsasları: tələbələrdə yaranan həyəcan problemləri və həlli yolları

İngilis dilində monoloji nitqin uğurlu olması təkəcə bu dildə danışmaq bacarığının dil bilikləri və struktur nöqtəyi nəzərindən deyil, eyni zamanda bir çox cəhətdən

formalaşması lazımdır. Səs tonunun idarə edilməsi, çıxış zamanı yaranacaq auditoriya qarşısında duruş tərzzi, nitq zamanı həyəcanın idarə olunması və s.

Monoloji nitq mövzusunda aparılan tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, ingilis dili bacarıqları (yazı, oxuma, dinləmə və danışıq) “advanced” səviyyədə olan və yüksək nitq qabiliyyətinə malik şəxslər belə, auditoriya qarşısında çıxış edərkən həyəcanlanırlar. Lukas (2011) da öz kitabında qeyd etmişdir ki, “istənilən növ gündəlik situasiyalarda rahatlıqla ünsiyyət qura bilən şəxslər də monoloji nitq prosesində insanların qarşısında çıxış etmək və fikrini tam çatdırmaq baxımından çətinlik çəkirler.”

İngilis dilində monoloji nitq zamanı həyəcanın yaranmasının əsas səbəblərinə insanın özgüvənsizliyi, şəxsiyyətin eqo problemi, öncədən həyat təcrübələrindəki uğurlu olmayan çıxışı, auditoriya ilə ünsiyyət bacarığının formalaşmaması, təqdimatın düzgün olmaması, stressi faktorunun zəif idarə olunmasını göstərmək olar. Məhz buna görə də yuxarı kurs tələbələri arasında apardığımız sorğu və müşahidələr göstərir ki, hətta çox savadlı və çalışqan tələbələr də nəinki yeni auditoriya qarşısında, hətta qrup yoldaşları qarşısında çıxış etdikdə belə çox həyəcanlanır, bu onların dərslərini danışarkən monoloji nitqinə təsir edir və buna görə də dərslərini hazır olsalar da bəzən dərslərini danışmaqdan çəkinirlər. Nəzərə alsaq ki, hər bir şəxs həyatın müəyyən dövrlərində auditoriya qarşısında çıxış etməli olur, bu gün dərslərini auditoriyasında həyəcanlanan tələbələr üçün də gələcək karyeralarında ictimaiyyət qarşısında, məsələn kolleqalar ilə görüşlərdə, seminarlarda, treyninqlərdə, konfranslarda çıxış etmək zərurəti yaranacaq. Bu da öz növbəsində monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini tələb edir, əgər tələbələrin bu problemi universitet mühitində həll olunmazsa, bu onların gələcək akademik fəaliyyətlərinə və karyeralarına ciddi maneə yarada bilər.

Ümumiyyətlə, monoloji nitq prosesi insanların böyük əksəriyyətində narahatlıq, həyəcan, kiçik nevroitik hallar, hətta yuxu pozulmasına gətirib çıxardır. Tələbələr, reporterlər və ya yeni məzun olmuş mütəxəssislər üçün də, bu, daha böyük çətinliklər yaradır. Çünki onlar seçdikləri peşədə ilk addımlarını atırlar və yenidən özlərinə inam qazanırlar. Buna görə də hələ universitetdə müəllimlər ingilis dilində monoloji nitq

bacarıqlarının formalaşdırılmasına çalışarkən, bu nitq zamanı narahatlıq halları, onların səbəbləri barədə tələbələrə məlumatlandırılmalı və tədris prosesində onları psixoloji cəhətdən auditoriya qarşısında çıxışa hazırlamalılardır. Nitq prosesində həyəcana səbəb olacaq situasiyalar, bu problemlərin azaldılması üçün üsullar tələbələrə təqdim olunmalı və həmin üsullar dərslər prosesində tətbiq olunaraq vərdişə çevrilməlidir.

Monoloji nitq zamanı ifadə edilən fikirlərin ardıcılığının olmaması, dinləyicilərin diqqətinin yayınması, mövzuya olan maraqlarının çıxış müddətində azalması, çıxış edənə auditoriya arasındakı ünsiyyətin pozulması, deyilənlərin tam şəkildə başa düşülməməsi və bu kimi halların qarşısını almaq üçün nitqin elementlərini yaxşı bilmək, onlara riayət etməyi bacarmaq lazımdır. Tələbələrin bilməli olduğu nitq komponentləri İsmayıl Kazımov və Rəhilə Məmmədova tərəfindən belə verilir:

- Məzmun. Bu monoloji nitqi təşkil edən əsas elementdir, danışanın dildə olan biliyi və söz ehtiyatı, eyni zamanda çıxışın məqsədi və ifadə etdiyi məna bununla müəyyən edilir.
- Təbiilik. Tam sərbəst olmaq, özünə inamlı olmaq, nitqini dinləyicilərin nitq təcrübəsinə müvafiq tərzdə qurmaq.
- Aydınlıq. Danışanın çatdırmaq stədiyi fikirlərin dəqiq ifadə olunması, səs tonunun aydın və anlaşılıqlı olması, ifadə olunan mənanın doğru çatdırılması üçün müvafiq intonasiya tonlarından (məsələn, təsdiq cümlələrdə məlumatverici səs tonu, ritorik suallarda sual və “expressive device”lərdə ifadəli, vurğulayıcı səs tonu) istifadə etmə.
- Nitq söyləyən şəxsin səsində, öz ifadələrində emosionallığın əks olunması.
- Çıxış edənin auditoriyadakı dinləyicilərlə göz təmasında olması
- Jest. Danışanın nitq prosesində fikrini daha yaxşı çatdırmaq üçün istifadə etdiyi əl-qol hərəkətləri məna ilə vəhdət təşkil etməli, onu tamamlamalıdır. Artıq jestlərdən istifadə dinləyicinin diqqətini yayındıra bilər.
- Kompozisiya. Mövzunun əsas məqsədini müəyyənləşdirib, ona uyğun strukturun qurulması .

- Yığcamlıq. Dinləyicinin ifadə etdiyi fikir həcm cəhətindən nə qədər geniş olsa da o, yığcam şəkildə ifadə olunmalıdır ki, həm çıxışa verilən vaxtdan kənara çıxmasın, həm də dinləyiciləri yormasın.
- Lazımsızlıq. Monoloji nitq söyləyən şəxsin nitqində həm də lazımsız ifadələrin, lüzümsüz informasiyanın olmaması lazımdır.
- Səs yüksəkliyi. Dinləyicilərin nitqi həm eşidə bilməsi, həm də onların diqqətinin söylənilən çıxışda olması üçün danışan səsini dinləyicilərə, auditoriyanın olduğu otağın, zalın böyüklüyünə uyğun nizamlamalıdır. [5]

İngilis dilində monoloji nitq zamanı tələbələrdəki qorxu, həyəcanın səbəbini araşdırmaq və ona uyğun həll yolları təklif etmək lazımdır. Bu, monoloji nitqin tədris olunduğu “native” universitetlərin və ingilis dilinin əsas ixtisas dili və ya xarici dil kimi tədris olunduğu təhsil müəssisələrinin sillabusunda və dərs təlimatlarında da müəllimin vəzifəsi kimi verilib.

Monoloji nitq zamanı tələbələrdə gərginlik problemini araşdıran Pakistanlı dilçi-pedaqoq Farhan Raja bunun səbəbini araşdırmaq üçün sorğu təşkil etmişdir. Həmin sorğunun nəticəsinə əsasən, tələbələrin 75 faizi monoloji nitq qorxularının olduğunu, 82 faizi auditoriyadakı insanların sayının artdıqca onların həyəcanlarının da artdığını, 50 faizi isə özünə inamın olmamağından şikayət etmişlər. McCainsin 2012ci ildəki araşdırmasına əsasən insanların 90 faizi auditoriya qarşısında olarkən utanc hissi keçirdiklərini etiraf etmişdilər. . Bu kimi sorğuları və onların nəticələrini təhlil edərkən görürük ki, həm tələbələrdə, həm də ingilis dilində tələbələrdə ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün ilkin etaplardan biri də onlarda həyəcan hissənin azalmasına və özünə inamın çoxalmasına nail olmaqdır. [21, 28]

Bu problemin həlli üçün ilk öncə qrup qarşısında çıxış edərkən həyəcanlanan tələbələrin monoloji nitq prosesinə cəlb edilməsi üçün dərs soruşarkən həmin tələbələrin ingilis dilində danışmaq səhvlərini və ya alçaq səs tonu kimi qeyri-lingvistik problemlərini vurğulamamaq, əksinə nitqlərinin müsbət tərəflərinə diqqət yetirmək və feedback kimi onlara qrup qarşısında bildirmək lazımdır ki, özlərinə olan inamları artsın. Bundan

başqa, monoloji nitq tətbiq olunan “activity”lərdə onları maraqlandıran mövzular seçərək və ya onların özlərinin seçməsinə şərait yaradaraq onlar barədə monoloji nitq söyləməklərini istəyərək qrup-auditoriya qarşısında çıxışlarını daha çox məşq etmələrinə şərait yaratmaq olar. Bu da onlarda öz növbəsində özünə inam yaradacaqdır.

Huffman da vurğulayır ki, dərslər mühitində və ya hər hansısa təlimdə tələbələr arasında yaranan təbii, planlaşdırılmadan qurulan əlaqə də monoloji nitq zamanı tələbənin həyəcanını azaldır [18, səh.7]. Riedel (2012), Kovac, Sirkovic (2012) qeyd edir ki, müəllim və yoldaşlarının dəstəyi ilə monoloji nitq bacarığına yiyələn tələbələrdə, həm özgüvən hissi artır, həm də onların digərləri tərəfindən qiymətləndirilməsi zamanı çıxış etmək bacarıqları meydana gəlir. [29,səh.4]. Buna görə də dərslərdə tələbələrə ixtisaslarına və keçirilən fənnin mövzusunə uyğun olaraq prezentasiyaların hazırlanması, debatların , dəyirmi masaların keçilməsi ilə təlim prosesində monoloji nitq bacarıqlarının tətbiq tətbiq edilməsi şəxsi həyatda, karyera, iş mühitində də onlara daha çox özgüvən qazandırır. Bu tip monoloji nitqlərdən sonra müəllim tələbələrin bir-birlərinə “feedback” verməsini istəyir ki, bu da onların həm də sosial öyrənmə bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Müəllim həm də dərslər prosesində tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri iş mü sahibləri, “xaricilərlə” iclaslar, metodik konfransda çıxış kimi situasiyaları suni şəkildə yarada bilər, bu da həm onların maraqlarına səbəb olacaq, həm də monoloji nitqin inkişafına kömək edəcəkdir.

Tələbələrin nitq zamanı həyəcanlandıran digər məsələ isə onların ingilis dilindəki bilik və bacarıqları, qabiliyyətləri ilə bağlı olan narahatlıqlarıdır. Bu cəhətdən tələffüz, intonasiya problemləri tələbələrə və ümumən ingilis dilində monoloji nitq söyləməyə hazırlaşanları həyəcanlandıran ən mühüm məsələlərdəndir. 25 ildən çox Koreya və Çin kimi Asiya ölkələrindəki kolleclərdə , universitetlərdə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrlə işləmiş Whitney Nelson öz “Public Speaking Secrets: How To Deliver A Perfect Presentation as a Foreign Professional “ kitabında qeyd edir ki, tələbələr özlərinin aksentləri barədə narahatlıq keçirirlər və qorxurlar ki, onları auditoriya başa düşməsin. “ [23, səh.8] Huffman (2018) isə ingilis dili öyrənənlərin

monoloji nitqini araşdırarkən müəyyən etmişdir ki, dil öyrənənlər ilk öncə danışıqda səlistlik əldə edir, dildə danışıq sürətlərini, daha tez-tez və axıcı danışıq formalaşdıraraq özünə inamını artırır, daha sonra bu güvən hissi onların ictimaiyyət qarşısındakı çıxışlarının uğurlu olmasına yol açır. [18, səh.8].

Bu problemin həlli üçün ilk öncə tələbələrin linqvistik cəhətdən ingilis dilinin danışıq və akademik istifadə bacarıqlarına yiyələnməli, eyni zamanda öyrəndikləri dilin tələffüz, intonasiya xüsusiyyətlərinə bələd olmalı, dilin qramatik və linqvistik xüsusiyyətlərini bilməli, hansı situasiyalarda hansı sözdən, birləşmədən, idiomdan istifadə edilməli olduğunu və ya monoloji nitq strukturunun necə qurulması yollarını öyrənməlidirlər. I fəslin monoloji nitqin əsas komponentləri, növləri və linqvistik cəhətdən monoloji nitqin təşkil olunması bölmələrində bu məsələlərin həllində müəllimin rolu, tələbələrdə dil bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün lazım olan materiallar verilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, monoloji nitq öncədən hazırlaşılın, struktur və təqdimat forması cəhətindən qabaqcadan planlaşdırılan nitq fəaliyyəti formasıdır. Buna görə də danışan təkcə auditoriya qarşısında olmaqdan və ya zəif dil bilikləri cəhətindən deyil, həm də nitqinin yaxşı təşkil olunmamasına görə də həyəcanlana bilər. Bu ən çox özünü o zaman göstərir ki, dinləyicilər nitqə qulaq asmır, maraq göstərmirlər. Yəni nitq söyləyəni həyəcanlandıran digər bir məsələ auditoriyanı cəlb edə bilməməsidir.

I fəslin monoloji nitqin növləri bölməsində hər bir nitq prosesinin məqsədi və həmin məqsədə uyğun strategiyalar təqdim edilib. Danışan ilk öncə söyləyəcəyi nitqin məqsədini müəyyənləşdirməlidir, yəni “dinləyicilərə informasiya verməkmi istəyir?” və ya məqsəd “onlara nəyisə öyrətməkdirmi?”, yaxud da “hədəfi dinləyicilərin onun fikirlərinə inanması, ona tərəfdaş olmasındır?” . Belə ki, monoloji nitq söyləyəcək şəxsin danışacağı mövzunu, onun tələblərini ətraflı şəkildə analiz etməsi, özünün bu mövzuda danışmaq məqsədini və auditoriyanın niyə bu mövzuya qulaq asmalı olduğunu təhlil etməsi vacibdir. [28, s.6]. Auditoriya qarşısında çıxış edən şəxs ilk

öncə nitqini bu meyarlar əsasında hazırlamalıdır ki, xitab etdiyi auditoriyanı cəlb edə bilsin.

Bir çox araşdırmalar, nəşrlər, o cümlədən də Cambridge nəşri olan Study speaking (for academic purposes) kitabının müəllifləri Kenneth Anderson, Joan Maclean və Tony Lynch də qeyd edirlər ki, nitqin əvvəlində nitq maraqlı və cəlbedici olarsa, dinləyicilərin daha çox marağını cəlb edir və bu da çıxış edənin həyəcanının aradan götürülməsinə səbəb olur. Kitabda qeyd olunur ki çıxışın başlanğıc mərhələsi danışan şəxs üçün çətin olsa da, təkəcə seçilən mövzunun çatdırılması üçün yox, həm də dinləyicilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq, danışanın “səhnəni” ələ alması üçün də ilk və mühüm addımdır. [10, s.81].

Auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün ritorik suallar, nitqi başlayan və bitirən zaman sitatlardan istifadə etmək də danışana kömək edir.

II FƏSİL.

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MONOLOJİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASININ METODİK ƏSASLARI

2.1. Monoloji nitqin formalaşdırılması üçün istifadə olunan metodik üsullar

Tələbələrdə həm həyəcanın azaldılması, həm monoloji nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, həm də onların çıxış üçün ingilis dili danışıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına kömək edən bir neçə metodik vasitələr var:

1) Tələbələrin monoloji nitq prosesinə cəlb etmək üçün “Ted talks” kimi video-çıxışlardan istifadə etmək olar. Bu çıxışlar öz sahələri üzrə mütəxəssis olan insanların müxtəlif mövzularda ingilis dilindəki monoloji nitqləridir. Bu çıxışlar ilk öncə tələbələrdə monoloji nitq üçün motivasiya yaradır, “warm-up activities” kimi istifadə olunur. Müəllim çıxışdan öncə tələbələri qruplara ayırır, onlardan çıxışlarda bəyəndikləri və bəyənmədikləri məqamları qeyd etməklərini istəyir, videonu izlədikdən sonra isə danışanın monoloji nitqinin mənfi və müsbət tərəflər tələbələr tərəfindən müzakirə edilir və müəyyən qeydlər aparılır. Bu tələbələrə “critical thinking” yolu ilə hansı metodları öz monoloji nitqlərində tətbiq edib, hansı səhvləri etməyəcəklərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. [52]

2) Danışanın nitqinin uğurlu olması, həyəcanını idarə etməsi və auditoriya ilə uğurlu ünsiyyət yaratması üçün digər önəmli məsələ də bədən dilini, səs tonunu idarə etməsi, ingilis dilinin fonetik və leksik imkanlarını istifadə edərək vurğu, intonasiyanın köməyi ilə əsas fikri auditoriyaya çatdırmasıdır. Müəllim bu cəhətlərin tələbərdə inkişafı üçün monoloji nitq zamanı dinləyicilərinin diqqətini cəlb edən, nitqi zənginləşdirən birləşmə və cümlə strukturlarını tələbələrə təqdim etməli, intonasiya bacarıqlarını (nitqdə “pause”, “rising and falling tone” kimi) formalaşdırmalı və dərs prosesində onları təcrübə etmələrinə çalışmalıdır.

3) Mövzuya aid istifadə olunan əsas sözlərin nitqdə xüsusi vurğulanması monoloji nitqi daha maraqlı, cəlbedici edir. [23, s.9]. Monoloji nitqin qurulması üçün müəllimin vəzifəsi monoloji nitq üçün tələbələrə verdiyi və ya onların seçdikləri mövzu üzrə əsas söz ehtiyatı təqdim etməsi və ya tələbənin seçdiyi, danışığında istifadə etdiyi lüğətin zənginləşməsinə kömək etməsidir. Tələbənin monoloji nitq strukturunun qurulmasını öyrənməsinə nail olunması, “signposting”, “ language signals” , “ ritorik” suallar kimi dil strukturlarından danışıda istifadənin öyrənilməsi də monoloji nitqin tədrisi zamanı əsas diqqət mövzudur.

4) Tələbələrə məşhur çıxışların əzbərlədilməsi və daha sonra dərs mühitində onların bu çıxışları təqdim etməsi üsulu isə daha çox tələbənin danışığ bacarıqlarının formalaşmasına, intonasiya, aksent , danışığ sürəti kimi monoloji nitqə təsir edən amilləri dərs mühitində məşq etməsinə kömək edir. Bu zaman müəllimlər əsas diqqəti qrammatika kimi digər bacarıqlara yox, məhz tələbənin “speaking” qabiliyyətinin formalaşmasına yönəltməlidirlər. [52]

Elmi-metodiki ədəbiyyatda verilmiş bir neçə üsul və metodlar vardır ki, yuxarı kurslara tədris edən müəllimlər onlardan istifadə edərək tələbələrdə dərs prosesində monoloji nitq bacarıqlarını formalaşdırılmasına nail ola bilirlər.

Transkriptlərlə işləmək- Acting from script. Bu metodun əsasında tələbələrin dərs kitablarından və ya hər hansısa bir yazılmış tamaşadan, əsərdən monoloji nitqin istifadə olunduğu bir hissəni öyrənib sinif qarşısında danışması dayanır. Bu zaman tələbələr həm öz tələffüzləri, intonasiyaları üzərində işləmiş olur, həm də monoloji nitq zamanı istifadə olunan lüğət ehtiyatı və qrammatika ilə daha yaxından tanış olub onları mənimsəyirlər. Danışığ və dil biliklərini inkişaf etdirməklə bərabər, onların sinif qarşısında çıxış etməsi monoloji nitq söyləmək üçün olan qorxu və həyəcanlarını azaldır, sanki bu prosesə alışmış olurlar. Müəllimlər bu zaman verilmiş səhnənin tələbinə uyğun tələbələrinin səs tonu, jest, mimika kimi monoloji nitqin uğurlu olmasına təsir edən amillərin üzərində də işləyə bilirlər.

Tələbələrin səs tonunun düzəldilməsi üçün bir neçə köməkçi üsul və praktik məşğələlər vardır ki, onlar da müəllimin məqsədinə görə ayrılırlar.

Səs tonunun aydın danışmaq üçün məşq etdirilməsi- Voice Over Training: Speak Clearly. Bu zaman tələbələrin danışmaq zamanı sırf anlaşılıq nitqə sahib olmaları nəzərdə tutulur. Xüsusən də ingilis dilində danışan tələbələr ya həyəcədən, ya da ingilis dili “sürətli” dil olduğuna görə tez-tez danışmaq ehtiyacı hiss etdiklərindən nitqləri zamanı sözlər aydın eşidilmir. Xüsusən də monoloji nitqdə isə bu nüans çox önəmlidir. Tələbələrlə aydın tələffüz məşq edilərkən müəllim onlardan səslərini yazmalarını da istəyə bilər.

Səs tonunun özgüvənli danışmaq üçün məşq etdirilməsi- Voice Over Training: Speak With Confidence . Müğənniləri müşahidə etsək görərik ki, səsi güclü olan və ya səhnəyə çıxdıqda səsləri “yerində” olan zaman daha özgüvənli olurlar. Monoloji nitqin də bir sənət olduğunu qeyd etmişdik. Monoloji nitq zamanı da tələbənin özgüvənli olması üçün müəllimin ona səs tonundan düzgün istifadə etməsini aşılması lazımdır. Daha axıcı, cəlbedici səs tonuna sahib olmaq, səs tonunun fikrin ifadə etdiyi mənaya görə dəyişməsi davamlı praktik məşğələlər nəticəsində mümkündür. [14, s.39].

Monoloji nitqin oyun və “activity”lər vasitəsi ilə formalaşdırılması. İngilis dilində monoloji nitq tələbələr üçün kifayət qədər çətin və onlarda gərginlik, narahatlıq yaradan mövzudur. İngilis dilində “speaking” bacarıqlarının tələbələrdə inkişaf etdirilməsinə olan metodik yanaşma kimi, dərslər mühitində monoloji nitqi inkişaf etdirən oyun və aktivitilərdən istifadə etmək də bu mövzuda onlara daha çox kömək edir, daha çox praktika etmələrinə və beləliklə həyəcanlarının azalması, özünə inamlarının yaranmalarına səbəb olur. Bu növ yanaşma standart dərslər mühitinin verdiyi rəsmilikdən uzaqlaşaraq tələbələr üçün rahat mühit yaradır, tələbələrin yoldaşları ilə daha çox əlaqə qurmasına səbəb olur.

Tələbələrlə dərslər mühitində müəllimlərin tətbiq edə biləcəyi bir neçə fəaliyyət növü vardır ki, onlarda da əsas diqqət təsvir etmə, təxmin etmə, inandırma kimi şifahi nitqə əsaslanan bacarıqlara yönəlir. Həmin “activity”lərdən bir neçəsi bunlardır:

Tell a photo story. Bu metod zamanı tələbələr hər hansısa bir şəkil haqqında qrupa məlumat verməlidirlər: Şəkil harada və nə zaman çəkilib, orda təsvir olunan insanlar nə edir, şəklin xüsusi xatirəsi varsa, o haqqında məlumat və s. Bu zaman tələbələr informasiya paylaşmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir, dinləyicilərinin onun verdiyi informasiyanı necə qəbul etməsindən asılı olaraq öz monoloji nitq bacarıqlarını yoxlamış olurlar.

30 Seconds Filler-Free. Danışığ zamanı öncədən hazırlanan mətn yaddan çıxdıqda və ya həyəcanlandıqda nitq söyləyən şəxslərin “uh” “um” and “y’know” kimi sözlər işlətdiyi müşahidə edilir ki, bunlar da elmi ədəbiyyatda “Filler words” adlanır. Bu sözlərdən çox istifadə edilərsə danışığ yorucu olur, dinləyicilər nitqi dinləmək istəmir və ya çıxış edənin hazırlıqsız olduğunu düşünürlər. Bu metodun əsasında da tələbələrə bu kimi sözlərdən danışığlarında minimum qədər az istifadə etmələrinə kömək etməkdir. Bu “activity” zamanı tələbəyə 30 saniyə verilir, əgər bu müddətdə nitqi söyləyərkən “Filler words”lərdən istifadə edərs, yenidən nitqi söyləməlidir.

Gush About Something You Don’t Love. Bəzi mövzular var ki, onlar barədə ingilis dilində monoloji nitq söyləmək dil komponentləri baxımından çətinidir və ya danışanın maraq dairəsinə uyğun deyil. Amma əgər dinləyicilər danışanın mövzuya qarşı həvəssiz olduğunu müşahidə edərlərsə, bu onlara da təsir edəcək və nitqə qulaq asmaq istəməyəcəklər. Buna görə də bu metod vasitəsi ilə müəllim tələbələrini sevmədikləri mövzular barədə monoloji nitq söyləməsini istəyir, bu zaman onlara səs tonu, bədən dili və seçilən lüğət ehtiyatı, dil strukturu vasitəsi ilə onların dinləyicilərə “mövzu ilə maraqlanırlarmış kimi” mesaj vermələri üçün strategiyalar verir. Beləliklə, davamlı edilən məşğələlər ilə istənilən mövzuda onların uğurlu nitq söyləmələrinə nail olur.

Make a Commercial. Öncədən də qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlərdə ingilis dilində monoloji nitqə olan tələbatın artmasına səbəblərdən biri də beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafı, xarici müştərilərlə olan danışığlar və layihələrin təqdim edilməsidir. Bu zaman da “oral presentation” ilə bərabər inandırıcılıq qabiliyyətinin olması da önəmlidir. Zahirən ingilis dili ixtisasında oxuyan müəllimlərin buna ehtiyacı olmadığı düşünülə

bilər. Amma bu müəllimlərin ilk öncə tələbə hazırlayacağını. Azərbaycan təhsil sistemi və kurikulumunun əsas tələblərindən birinin də bazar iqtisadiyyatında rəqabətə dayanıqlı gənclər yetişdirmək olduğunu nəzərə alsaq, müəllimlər ilk öncə özləri bu bacarığa yiyələnməli, daha sonra onu öyrədəcəkləri tələbələrə aşılmalıdırlar. Digər tərəfdən də müəllimlərin özlərinin layihələrini, metodlarını beynəlxalq arenada tətbiq etmələri üçün bu metod önəmlidir.

Bu metodun tətbiqi üçün müəllim tərəfindən və ya tələbələrin istəyi ilə hər hansısa bir biznes mövzusu seçilir və onun auditoriyaya təqdimatı üçün tələbə hazırlaşır. Bu zaman müəllim və ya digər tələbələr “expert” rolunda olub, bu təqdimatın nə qədər uğurlu olduğunu deyə bilirlər.

Where Did That Name Come From? Monoloji nitqin ən çox yayılmış və ehtiyac olan növlərindən biri “informative speech” dir. Bu növ danışılarda nitq söyləyəndən məlumatları doğru və cəlbedici çəkildə auditoriyaya təqdim etmək tələb olunur. Bu məlumatlar bəzən sanki hekayə danışmış kimi auditoriyaya təqdim olunmalıdır. Bu “activity”də tələbələr seçdikləri hər hansı bir əşyanın, yerin və ya ölkənin adını seçib, onun mənasını, toponomiyasını digər tələbə yoldaşlarına izah etməlidirlər. Bu zaman tələbələrn “storytelling” bacarıqları inkişaf etdirilir.

One Minute Off-the-Cuff. Monoloji nitq zamanı əsas məsələlərdən biri də nitqi söyləyəcək şəxsə verilmiş vaxt ərzində danışığını yekunlaşdırması və bu zaman nitqin uğurlu olmasına, fikrini auditoriyaya çatdırma bilməsinə nail olmasıdır. Bu bacarığın tələbələrdə formalaşdırılmasına nizamlanmış bu fəaliyyət növündə də tələbələrdən bir dəqiqə vaxt verilir və həmin vaxt ərsində onlar monoloji nitqlərini yekunlaşdırmalı və nitqə verilən əsas tələblərə riayət etməlidirlər. [16], [52].

Müzakirələr vasitəsi ilə monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi-Discussion. Tələbələrin qrup şəklində müzakirələr aparması ingilis dilində monoloji nitqin inkişaf etdirilməsi üçün əvəzsiz rol oynayır. Bu zaman tələbələr həm bir-birlərinin nitqi, çıxışda qeyd olunacaq nüanslar, səhvlər, həm də seçilən monoloji nitq

üçün seçilən mövzular barədə diskussiya apara bilərlər. Bu müzakirələr müxtəlif istiqamətlərdə aparıla bilər.

Müxtəlif perspektivləri üzə çıxartmaq üçün. Bu, daha çox monoloji nitq üçün seçilmiş mövzunun müxtəlif aspektlərini digər tələbələrlə birgə araşdırmaq, məzmunu genişləndirmək və zənginləşdirməyə xidmət edir. Tələbələr məlumatlarını, mövzu barədə olan şəxsi fikirlərini, həyat təcrübələrini bir-biri ilə paylaşır və bu, monoloji nitq üçün ən önəmli faktorlardan olan “content”in qurulması prosesinə kömək edir.

Passiv tələbələri də prosesə cəlb etmək üçün- Monoloji nitq söyləmək tələbələrdən özünə inam və cəsarət tələb edir. Bəzi tələbələr isə nəinki monoloji nitq, hətta ingilis dilində danışmaq mövzusunda belə utancaq olduqları üçün monoloji nitqin məşq etdirilməsi ilə bağlı dərslərdə hətta öz qrup yoldaşları arasında belə auditoriya qarşısına çıxıb nitq söyləmək istəmirlər. Amma onlar müzakirələrə cəlb olunub, digər yoldaşlarının nitqi zamanı müşahidə etdikləri nüansları qeyd edərkən, və ya seçilən mövzuda nələri vurğulaya biləcəklərini deyərək, özlərindən asılı olmadan dərslər zamanı monoloji nitqin öyrənilməsi və məşq edilməsi prosesinə adaptasiya olur və bir müddət sonra özləri də bu praktiki prosesdə aktiv iştirak etmək istəyirlər.

Həmçinin bəzi tələbələr də vardır ki, onlar monoloji nitqin vacibliyini düşünmür və buna görə də dərslər zamanı monoloji nitqin tətbiq olunduğu məşğələlərdə iştirak etmək istəmirlər, amma müzakirələr onları da maraqlandırır və aktiv şəkildə prosesə qoşulurlar. Məsələn, hər hansısa bir başqa tələbənin çıxışını müzakirə edərkən, və ya nitq zamanı ingilis dilində ifadələrin və ya strukturun seçilməsində onlar müzakirələrə qoşulduğunu görürlər. “Hansı sinonimləri işlədərək təkrarın qarşısını almaq olar?” , “Nitqi necə başlamaq lazımdır ki auditoriyanı cəlb etmək mümkün olsun?”, “Danışan tələbə hansı məqamlarda səhvlər etdi, çıxışı uğurlu idi mi ya yox?” və s. kimi suallarla onları müzakirələrə cəlb etmək olar.

2.2. Monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında müəllimin rolu və qiymətləndirmə

Öncədən də qeyd edildiyi kimi, tələbələrdə ingilis dilində monoloji nitq qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu məsuliyyət dərs sillabusunu hazırlayarkən monoloji nitqin inkişafına yönəlmiş “activity”lərin də dərs planına daxil edilməsindən tələbələri həvəsləndirmək, onların monoloji nitq səriştəsinə sahib olmağa cəlb etməyə qədər bir çox nüansı əhatə edir. Müəllimlər tələbələrlə işləyərkən monoloji nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir neçə əsas pedaqoji tələbi-funksiyanı yerinə yetirir.

Guider: Müəllim tələbələrin ehtiyacı olduqları materialları onlar üçün təmin etməli və ya onların tapmasına kömək etməli, ingilis dilində monoloji nitqin necə söyləndiyini izah etməli, hansı ardıcılıqla qurulmalı olduğunu, nitqin başlanğıc, sonluq və əsas hissələrində istifadə olunan ifadə və birləşmələri onlara təqdim etməlidir.

Prompter: Tələbələr bəzən nitq prosesində nə deyəcəklərini unudur, bəzən struktur baxımından müəyyən qarışıqlıq yaşayırlar. Bu zaman müəllim tələbənin yadına müəyyən nüansları salmaqla və ya struktur cəhətdən ona kömək etməklə, nitqinin qırılmamasına şərait yarada bilər. Amma bu zaman əsas məqam odur ki, müəllimin bu köməyi tələbənin həyəcanının daha da artmasına səbəb olmasın, müəllim burada “sufflyor” rolunu oynamalıdır.

Participant: Müəllim monoloji nitqin hazırlanmasında, onun müzakirə edilməsində digər tələbələr kimi iştirakçı ola bilər. bu xüsusən qrup şəklində olan fəaliyyət növlərində daha effektiv olur. Məsələn, bir tələbə nitqini yekunlaşdırıb, tələbələr də onun nitqini müzakirə edir, ona müəyyən suallar verir, müəllim bu zaman digər tələbələr kimi eyni sırada otura, sanki danışanın tələbə yoldaşı kimi, ona müəyyən suallar verə bilər. Burada müəllimin səs tonu, onun davranışı çox önəmlidir ki, tələbə onun fikirlərini səhv kimi qəbul etməsin. Tələbə müəllimi öz ustadı kimi yox, bir yoldaşı, dostu kimi qəbul etməlidir. Onun fikirlərini dinləyicilərdən birinin fikri kimi qəbul etməlidir. Bu həm də audiyoriyada səmimi və kreativ atmosferin yaranmasına səbəb olacaq.

Feedback provider: Müəllimlər tələbələrin monoloji nitqi zamanı istər nitqin quruluş strukturu ilə bağlı, istər ingilis dili cəhətdən sözlərin düzgün tələffüzü və ya yerində işlədilməsi, istərsə də dinləyicilər, yəni onların tələbə yoldaşları qarşısında duruşlarının, jest və mimikalarının düzgün idarə edilib edilməməsi cəhətdən onlara daim rəy verir, səhvlərini deyirlər. Bu onların növbəti təcrübələrində daha peşakar olmaları, monoloji nitqin incəliklərinə sahib olmaları üçün önəmlidir. Amma müəllimin səhvləri necə və nə zaman deməsi də çox önəmlidir. Müəllimlər ilk öncə tələbənin ancaq səhvlərinə diqqət yetirməməli, onların nitqlərinin müsbət cəhətlərini də vurğulamalıdırlar. Həm də bu səhvlər nitq zamanı və ya çıxışdan sonra deyilməsi də vacib məqamlardandır. Məsələn, müəllim hər hansı bir mövzu haqqında tələbənin monoloji nitq söyləməsini istəyir, bu zaman tələbənin sözünü kəsib, onun tələffüz səhvinə düzəltmək metodik cəhətdən uğurlu deyil. Amma müəllim tələbənin tələffüz səhvlərini düzəltmək, intonasiya problemlərini aradan qaldırmaq üçün monoloji nitq hazırlamasını istəyə bilər, bu zaman tələbənin səhvlərinin yerində düzəldilməsi uyğun ola bilər, çünki artıq bu tapşırıqın spesifik məqsədi var. [27]

Tələbələrin monoloji nitqinin qiymətləndirilməsi. Qeyd olunduğu kimi ingilis dilində monoloji nitqin formalaşdırılması ayrıca fənn kimi Azərbaycan təhsil sistemində tədris olunmur. Buna görə də müəllimlər tələbələrin monoloji nitqlərini Ümumi ingilis dili (General English) dərslərində, onların ingiliscəsini qiymətləndirməklə formal qiymətləndirmə şəklində keçirə bilərlər. Amma tələbələrin istər nitq dərslərində, istər digər ingilis dilli dərslərində onların monoloji nitqlərinin tətbiq olunduğu dərslər məşğələlərində qeyri-formal qiymətləndirmə ilə tələbələrin nitqləri qiymətləndirilməsi onların öz monoloji nitqləri barədə daha geniş məlumatlarının olmasına, zəif və güclü tərəflərini aşkar edib onların üzərində işləmələrinə şərait yaradır.

Elmi ədəbiyyatı araşdırarkən görürük ki, baxmayaraq ki, Efl və Esl mühtində ingilis dilində monoloji nitqin inkişaf etdirilməsi universitetlərin tədris proqramında və dərslər prosesində istifadəsi üçün sillabuslarda verilən dərslərin tərkib hissəsinə daxil olan tapşırıqlarda rast gəlinir, amma onun qiymətləndirilməsinə aid konkret meyarlar, çox

araşdırma yoxdur. Çünki ingilis dilini xarici dil və ya ixtisas dili kimi öyrədilən universitetlərin əksəriyyətində monoloji nitq “ingilis dilinin akademik məqsədlər üçün” istifadəsi məzmununda öyrədilir. “Public speaking” fənni və ya monoloji nitqin tətbiq olduğu məşğələlər zamanı onun tədrisinin əsas məqsədi tələbələrin ingilis dilində olan danışıq bacarıqlarının akademik və işgüzar mühitdə tətbiqidir. Buna görə də onun qiymətləndirilməsi akademik və ya professional, işgüzar məqsədlər üçün ingilis dilinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan “the TOEFL Test of Spoken English (TSE)” və “The ACTFL Oral Proficiency Interview (OPI)” əsasında aparılır. [15, səh.3]

“Test of Spoken English (TSE)” beynəlxalq sferada ana dili ingilis dili olmayanların ingilis dilində danışığın yoxlanılmasında geniş istifadə olunan test sistemidir. [62]. O, test olunan şəxsin ünsiyyətdə ingilis dilini nə qədər effektiv şəkildə istifadə etdiyinə əsaslanan meyarları əhatə edir. Bu test işə qəbul proseslərində, məzun olan şəxslərin ingilis dilinin yoxlanılmasında, lisenziya və sertifikatların verilməsində istifadə olunur. Yoxlama prosesi nəql etmə, təklif vermə, inandırma, fikir bildirmə və ideyaların təsdiqlənməsi kimi dil qabiliyyətlərini yoxlayan fəalliyət növlərinə əsaslanır. Bu zaman ingilis dilində hekayə danışma, verilmiş sxem və ya qrafiki təsvir etmə, verilən suallara cavab əsasında danışan qiymətləndirilir. Verilmiş tapşırığın tələbinə uyğun danışanın fikrini necə çatdırdığı, situasiyaya uyğun lüğət ehtiyatı və qrammatikadan istifadə edib etmədiyi, fikirlərinin bir-biri ilə əlaqəli olub olmadığı, məntiqi ardıcılığın gözlənilmədiyi, dilin linqvistik xüsusiyyətlərindən necə istifadə olunduğu əsas qiymətləndirmə meyarı olaraq götürülür.

Oral Proficiency Interview (OPI) 20-30 dəqiqəlik telefon danışığı ilə müraciət edən namizədin dil səviyyəsini ölçən beynəlxalq dərəcədə tanınan test sistemidir. Bu test sistemində iştirak edən namizədlərin əsas məqsədi TSE kimi əsasən akademik aləmdə və iş mühitində öz dil biliklərini sübut etməkdir. Sorğu 4 mərhələdə həyata keçirilir, tanışlıq mərhələsi ilə başlayır, daha sonra yoxlanılan şəxsin dil biliklərini analiz etmək və ilkin fikir əldə etmək üçün ümumi danışıq mövzuları (general topics) verilir, 3-cü mərhələdə isə imtahan götürən şəxs daha detallı şəkildə namizədi yoxlayır, onun dil

qabiliyyətlərinə əsasən verilən sualların mürəkkəbliyi və cavablar üçün qoyulan tələblər artır. 4cü mərhələdə isə danışıq testini sonlandırmaq məqsədi ilə imtahan götürən şəxs namizədin yaxşı cavab verdiyi suallar ətrafında yenidən müzakirə aparır. Bu mərhələ “Cool-Down” adlanır. [45].

OPI test sistemində ingilis dilində danışıqın qiymətləndirilməsi cəhətindən tələbələrə “asking questions, narrating, describing, persuading or supporting opinions” kimi tapşırıqlar verilir və bu zaman onların danışıqında bu tapşırıqların tələblərinə nə dərəcədə əməl etdiyi əsas götürülür. Eyni zamanda “Accuracy” əsas qiymətləndirilmə meyarı kimi götürülür, tələbənin tələfüzü, qrammatikası, lüğət ehtiyatı, pragmatik və sosiolinqvisistik bacarıqları yoxlanılır. Həmçinin danışıq zamanı tələbələrin nitqlərini struktur cəhətindən necə qurduğu, məzmun və “context”in tələblərinə nə qədər diqqət yetirdiyi əsas götürülür.

Görüldüyü kimi bu iki danışıq yoxlama testlərinin və demək olar ki, dünyada qəbul olunmuş bütün test sistemlərinin dil meyarları cəhətindən tələbləri əsasən eynidir. Müəllimlər də tələbələrin ingilis dilində monoloji nitq qabiliyyətlərini qiymətləndirərkən bu kimi beynəlxalq meyarlara əsaslanmalı və tələbələrinə də bu meyarlar barədə məlumat verməlidirlər. Beləliklə, tələbə həm öz monoloji nitqinin necə yoxlanacağı barədə məlumat əldə etmiş olur, həm də gələcək təhsili və karyerası üçün bu tipli test imtahanlarında iştirak edərkən ondan tələb olunan bilik və bacarıqlar barədə artıq universitetdə dərs mühitində məlumat almış və onları praktika etmiş olur.

Öncədən də qeyd etdiyimiz kimi, tələbələrin istər iş əldə etməkləri, istərsə də xaricdə təhsillərini davam etməkləri üçün İelts, Toefl kimi beynəlxalq test imtahanlarında iştirak etmələri dövrün əsas tələblərindəndir. Həmin imtahanlarda müddəti az olsa da imtahan verən şəxsin monoloji nitqinə yer ayrılır və bu danışıq əsasında o, qiymətləndirilir. Bu zaman həmin şəxsə hazırlıq üçün vaxt verilir. Bu imtahanların bəzilərinin videoları imtahan verənin nəticələrinin təhlili, aldığı balın nəyə əsasən verildiyinin izahı ilə birlikdə internetdə yerləşdirilib. Bu kimi videolardan dərs prosesində istifadə və onların dərs mühitində tələbələrlə birgə müzakirəsi tələbələrə həm

öz nitqləri barədə fikir formalaşdırmaq, həm də müəllimin və ya ingilis dilində monoloji nitq söyləyəcəkləri mühitdə onların çıxışlarının nəyə əsasən qiymətləndiriləcəyini bilməkləri baxımından önəmli metodiki vasitədir.

İngilis dilində monoloji nitqin qiymətləndirmə vasitələrinə nümunə olaraq İtaliya və Amerikada monoloji nitq dərsləri keçmiş, Şimali Arizona Universitetinin nitq və debatlar üzrə proqramının kordinatoru, tətbiqi dilçilik üzrə phd dərəcəsi olan G.İ. Şinanın hazırladığı qiymətləndirmə şkalası da müəllimlər tərəfindən istifadə oluna bilər. [15].

Language	(1-5 points each)
Vocabulary The vocabulary is appropriate for the speaker's level. There are no serious errors in word choice or form.	
Usage There are no serious errors in structure; the ideas are presented clearly.	
Intonation The pitch patterns and pauses are used effectively.	
Diction All phrases are spoken clearly; accent and syllable stress are used appropriately.	
Pace The speaker speaks at a good pace that is easy to listen to and comprehend.	

Content	(1-5 points each)
Organization The speaker is well prepared and the presentation is well organized.	
Introduction The speaker states the topic and previews the main points of the presentation.	
Body There is enough supporting information to fulfill the assignment. The information is relevant to the topic.	
Conclusion The presentation includes a summary statement and a review of the main points.	

Feedback. Qeyd etdiyimiz kimi tələbələrin nitqlərinin qeyri-formal üsulları yoxlanılması ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının tədrisi metodikasında daha çox qəbul olunan qiymətləndirmə üsuludur. Bunlardan biri və ingilis dilinin tədrisində ən geniş yayılmış olanı müəllim və qrup yoldaşları tərəfindən verilən “feedback”lərdir. “Feedback” tələbənin dərslər prosesində öz monoloji nitqi haqqında müəllim və ya yoldaşları tərəfindən əldə edəcəyi informasiyadır ki, o, tələbəyə öz nitqi haqqında fikir formalaşdırmağa kömək edir. [19, səh 1]

Monoloji nitq tədrisi əsasən “speaking activity”lər zamanı tətbiq olunduğu üçün [17, səh 391] ilk öncə danışq zamanı verilən “feedback”in tələbələr üçün faydalarına nəzər salaq.

- Bu zaman tələbələrə tək-cə səhvləri və ya zəif cəhətləri deyil eyni zamanda üstün cəhətlərini deyilədiyi üçün onlar özünə inam və motivasiya qazanır.
- Səhvlərin üzərində dayanma, onları müzakirə etmə, izah etmə nəticəsində ingilis dilinin artıq “avtomatik” şəkildə, yəni hazırlaşılmadan, nitq prosesində tətbiqinə nail olurlar.

- Dilin xüsusiyyətlərini, dil resurslarından istifadəni hərtərəfli mənimsəmiş olurlar, beləliklə daha zəngin danışıq dilinə malik olurlar.
- Bir birlərinin səhvlərindən öyrənmək imkanı əldə edirlər. [19, səh 1]

Feedback verilməsi iki formada ola bilər: “teacher feedback” və “peer feedback” Bu növ qiymətləndirmənin tələbələr üçün faydası odur ki, onlar öz səhvlərini analiz edir və düzəldirlər. Müəllim tələbəyə ” feedback”ləri aldıqdan sonra hələ dərs prosesində və ya növbəti dərslərdə eyni nitqi ikinci dəfə söyləməsi üçün imkan yarada bilər ki, bu da onun həm özünü doğrultmasına və motivasiyasının artmasına səbəb olur. Həm də tələbə bu üsulla yoldaşları və müəllim tərəfindən deyilən səhvlərin düzəldilməsi , onların vurğuladıqları nüansların monoloji nitqində tətbiq etməsi, onu yenidən qurması üçün praktik şans qazanır. [17, səh 391]

“*Teachers’ feedback*”- tələbələrin ingilis dilində monoloji nitqinin qiymətləndirilməsində müəllim tərəfindən verilən “feedback” lər onlar üçün daha çox əhəmiyyət daşıyır. Müəllim tərəfindən verilmən “feedback” “corrective” və “non-corrective” ola bilər. Əgər “corrective feedback”lərdə tələbənin monoloji nitq zamanı etdiyi səhvlərə, məsələn tələffüz, sözün doğru “context”də yerində işlənilməməsi, qrammatik qaydanın səhv tətbiqinə fikir verilsə, “non-corrective feedback”lərdə isə daha çox məqsəd tələbənin nitqindəki əsas yaxşı məqamları vurğulayaraq onu həvəsləndirmək və ya tərifləməkdir. Bundan başqa “feedback” “immediate” or “delayed” ola bilər. “Immediate” feedback zamanı müəllim tələbənin səhvlərini dərhal düzəldir, bunlar, monoloji nitqin strukturu ilə bağlı və ya dil bilikləri cəhətdən edilən səhvlər ola bilər. Məsələn, tələbə hansısa söv səhv tələffüz edir. “Delayed” feedback zamanı isə müəllim nitqin bitməsini gözləyir, sonra öz fikirlərini səsləndirir. Məsələn tələbə məlumat vermək xarakterli monoloji nitq söyləyir, amma giriş hissədə nitqində hansı məlumatları verəcəyini, bu məlumatları hardan əldə etdiyini göstərmir. Müəllim nitq bitdikdən sonra tələbəyə bunları söyləyə bilər. [19, səh. 6]

Monoloji nitq zamanı “feedback” verərkən bu meyarlar əsasən nəzərə alınır:

- Danışanın səsini idarə etməsi. Onun səs tonunun auditoriyaya uyğun olub-olmaması, yəni dinləyicilərin eşidib, eşitməməsi, həm də narahat edəcək qədər hündürdən olmaması
- Nitqin sürəti. Həyəcanın idarə edilməsi bölməsində də qeyd etdiyimiz kimi, bəzən nitq söyləyən şəxs hədsiz həyəcanlandığından və ya xarakterindən asılı olaraq sürətli danışır və bu zaman nitqin başa düşülməsi prosesi çətinləşir.
- Intonasiya. Danışanın intonasiyanın qalxan və düşən tonlarından istifadə etməsi, “expressive device”lərdə vurğulayıcı tonla deməsi dərəcəsi
- Monoloji nitq strukturunun qurulması cəhətindən
 - ✓ *niqtin “introduction” hissəsinin qurulması*- auditoriyanın diqqətini cəlb edə bilməsi, monoloji nitqin əsasını təşkil edən ideyaların vurğulanması, monoloji nitqin məzmunu haqqında ümumi necə məlumat verməsi baxımından
 - ✓ *niqtin “body” hissəsinin qurulması*- “ transition words” necə istifadə edilməsi, məzmunu təşkil edən fikirlərin necə izah olunması, onların doğruluğunun sübut olunması və ya auditoriyanı onlara necə inandırması, faktların deyilməsi baxımından
 - ✓ *niqtin “conclusion” hissəsinin qurulması-nitqdə söylənilən fikirlərin necə yekunlaşdırılması və onların xülasəsinin verilməsi baxımından*
- Mövzu seçimi cəhətindən. Tələbənin danışdığı mövzu barədə nə qədər məlumatlı olması və onu auditoriyaya uyğun seçməsi üzrə
- İngilis dilinin necə istifadə edilməsi cəhətindən. Bu meyarın tələbinə əsasən müəllim bu suallara cavab tapmağa çalışır: tələbə nitqindən öncə necə hazırlayıb, cümlələr aydındırımı, bütün fikirlər dolğun və cəlbedici şəkildə vurğulanırmı, təkrarlar , ritorik suallar və ya digər “stylistic device”lər necə işlənib.
- Lüğət seçimi. Sözlərin, frazeoloji birləşmə və idiomların yerində işlənib işlənilməməsi, tələbənin söz bazası cəhətindən levelinə uyğun sözlər işlətməsi, auditoriyanın söz bazasını nəzərə alması

- Monoloji nitqin məqsədə görə növlərinin nəzərə alınması. Tələbə ilk öncə öz nitqinin məqsədini müəyyənləşdirməli, daha sonra nitqini ona uyğun qurmalıdır ki, nitq effektiv olsun. Yəni, tələbə çıxışında dinləyicilərə məlumat vermək istəyirsə informative nitqin tələblərini yerinə yetirməli və dinləyicilərə lazımı məlumatları effektiv şəkildə çatdırmalıdır. [16, səh 12-16]

2.3. Tədqiqatın praktik araşdırılması: Eksperimentin təşkili və təhlili

Yuxarı kurs tələbələrində tədris prosesində ingilis dilində monoloji nitq bacarıqları mövzusunun araşdırılması üçün ilk öncə müxtəlif universitetlərin ixtisası və ixtisas dili ingilis dili olan tələbələrlə şifahi sorğular keçirdim. Sorğular nəticəsində məlum oldu ki, monoloji nitq bacarıqlarının tədrisini əhatə edən ayrı fənn olmasa da, dərslərində ingilis dilində monoloji nitq dərslərlə praktika edilir. Buna tələbələrin hazırladığı fərdi işlər, prezentasiyalar, oxu və nitq bacarıqları dərslərində sillabusdakı mövzulara uyğun seçilmiş mövzular üzrə hazırladıqları “role-play”, təqdimatlar, müəyyən mövzular üzrə hazırladıqları “storytelling” fəalliyət növləri (oxuduqları mətnin, hekayənin təqdimatı, gördükləri hadisənin danışılması) aiddir. Məsələn, bir tələbə ilə müsahibə zamanı qeyd etdi ki, qruplarında yuxarı oxu və nitq bacarıqları fənninin tədrisi zamanı “New English File” kitabına uyğun “What motivates people?” və “Teens suffering from affluenza” mövzularında tələbələr təqdimat hazırlayıblar. Eyni zamanda tələbələrlə müsahibə nəticəsində o da məlum oldu ki, dərslərində ingilis dilində müzakirələr, “storytelling”, “sharing opinion” kimi fəalliyət növlərinə yer ayrılarsa da, auditoriya qarşısında çıxış bacarığını tələbələr əksərən dərslərində danışdıqda məşq edə bilirlər. Auditoriya qarşısında monoloji nitq söyləmək üçün digər tədris fəalliyət növləri dərslərində olsa da, müqayisədə azlıq təşkil edir.

Müəllimlərlə müsahibə və müzakirə zamanı isə bunu müəyyənləşdirdim ki, tələbələrin monoloji nitqlərinin effektiv olmasına təsir edən əsas amil onların ingilis dili bilik və bacarıqları deyil, özlərinə olan inamı və ünsiyyət bacarıqlarıdır. Digər bir amil

kimi isə müəllimlər tələbələrin monoloji nitq prosesindən, auditoriya qarşısında çıxışdan çəkindiklərini qeyd etdilər. Tədbirlərdə və görüşlərdə çıxış etmək üçün az tələbənin könüllü olduğunu, yalnız müəllimlərin təkidi və həvəsləndirməsi nəticəsində daha çox tələbənin belə tədbirlərdə çıxışa cəlb olunduğu məlum oldu.

2022ci ilin mart, aprel aylarında təcrübədə olduğum dövrdə də yuxarı kurs tələbələri ilə tədris prosesində monoloji nitqin formalaşdırılması üçün müşahidə və experiment apardım. Mart ayındakı təcrübə müddətində təhkim olunduğum kafedranın müəllimi Jalə Mehralıyevanın dərslərində geniş müşahidələr aparmaq imkanım oldu. Təhkim olunduğum filologiya fakültəsinin nəzdində olan 336c1, 335 A və 335 B qruplarının birləşmə dərsləri və tədris edilən fənn “English Language Teaching Methodology” idi. Dərslər zamanı müşahidə etdiyim əsas məqam o oldu ki, tələbələrdən bəziləri müəllimin dərse aid verdiyi suallara cavab versələr də, eyi tələbələr auditoriya qarşısında dərsi təqdim etməkdən sıxılırlar, həyəcanlılıqlarına görə sual-cavab zamanı geniş izah etdikləri mövzuları ya izah edə bilmir, ya da dil strukturunun elə seçirlər ki, nitqləri monoton təsir bağışlayır, cəlbedici olmur, digər tələbələrin dinlədikləri zaman istəksiz qulaq asdıöi hiss olunur. Eyni zamanda həyəcanlandıqlar üçün “filter words”lərdən, yəni “-ahh, -ıı” kimi səslərdən tez-tez istifadə edirlər. Eyni zamanda təcrübə prosesində müşahidə etdim ki, müəllim tələbələrin kafedrada keçiriləcək “8 Mart Qadınlar Günü” münasibəti ilə keçirilən tədbirdə müəllimin tələbələrdən çıxış hazırlamaqlarını istədi. İlk öncə tələbələrin istəksiz olduğunu , amma müəllimin onları həvəsləndirməsindən sonra çıxış etmək istəyən tələbələrin sayının artdığını gördüm. Belə ki, müəllimin “Mən sizi kafedrada yaxşı qrup kimi tərifləmişəm”, “ Qadınlar günündə biz mübariz, cəsur qadınları tanıtmalıyıq” kimi tələbələrə təsir edəcək sözlərində sonra çıxış etmək istəyən tələbələrin sayı çoxaldı. Eyni zamanda Könül Fərəcbəylinin dərslərini müşahidə etdiyim zaman onun tələbələri elmi müzakirələrə qoşulmağa və elmi konfranslarda çıxış etməyə dəvət etdiyini müşahidə etdim. Tələbələrə bu kimi konfranslarda iştirakın onların gələcək karyeraları üçün hazırlıq olduğunu, onların çıxış etmək, məruzə söyləmək qabiliyyətlərini artırdığını söylədi,

Könül xanım özünün də tələbəliyindən nümunə gətirərək belə konfranslarda iştirakın tələbələrə necə fayda verə biləcəyini izah etdi. Müəllimin dərsi bitdikdən sonra tələbələrin öz aralarında söhbətindən elmi müzakirələrə qoşulmaq üçün maraqlarının artdığını gördüm. Jalə müəllim tərəfindən keçilən digər bir dərsin gedişatında isə ingilis dilində çox yaxşı danışıqçı olan bir tələbənin auditoriya qarşısına gələrək dərsi təqdim edərkən həyəcanlandığına görə çox tez-tez danışdığını və bu nitqin anlaşıqsız olduğunu müşahidə etdim. Müəllimə çox zərif yanaşma ilə tələbəyə dərsi yaxşı danışdığını, bütün suallara əhatəli cavab verdiyini, amma sürətinin normadan daha çox olduğunu, bunun üzərində işləməsini bildirdi.

Müşahidələrim zamanı belə bir nəticəyə gəldim ki, təkcə nitq bacarıqları fənninin müəllimlərinin deyil, digər müəllimlərin də dərslərini danışan zaman tələbələrdə monoloji nitq bacarığının formalaşması üçün çalışması onlarda ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının formalaşmasında önəmli rol oynayır. Eyni zamanda müəllimlərin tələbələri təkcə dərslərində deyil, dərslərdən kənar fəaliyyət növlərinə cəlb edərək də onlarda monoloji nitq bacarığının formalaşmasına və inkişafına nail olduğunu gördüm.

Eksperiment: Eksperimenti iki qrupda-kontrol və eksperimental qrupda apardım. Kontrol qrupa monoloji nitq barədə heç bir məlumat vermədən sillabusdakı mövzuya uyğun “listening activity”ləri haqqında monoloji nitq söyləmələrini istədim. İlk öncə onların əksəriyyətinin bu mövzuda istəksiz olduqlarını və monoloji nitq söyləmək üçün həyəcanlı olduqlarını gördüm. Tələbələr danışdıqlarını başlayarkən sadəcə dərslər zamanı kitabda verilən “activity”lərdən deyil, əlavə də material taparaq çıxış edir, nitqlərini zənginləşdirməyə çalışırdılar. Amma onların bu təqdimatları zəif idi, digər tələbələri kifayət qədər cəlb edə bilmirdi, əslində maraqlı və yeni olan bu məlumatları doğru edə bilmədiklərinə görə çıxışları istədikləri kimi uğurlu alınmadı. Danışan tələbənin birində isə həyəcan çox hiss olunurdu və səs tonu, ingilis dilində danışıq qabiliyyəti yaxşı olmasına baxmayaraq, hazırladığı çıxışı sanki əzbər söyləyirdi, tez- tez əlindəki qeydlərə baxırdı. Bu da onun danışıqçı taməmən monoton edirdi, nəticədə tələbələrin çoxu onu dinləməirdi.

Eksperimental qrup 335 A və 335 B qrup birləşməsinin tələbələri idi. Onlarla monoloji nitq barədə təsvirləri və ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi üçün ilk öncə sorğu keçirdim. İlk olaraq “Have you ever practised public speaking?” sualını verəndə onlar bu mövzu barədə fikirlərinin olmadığını dedilər. Daha sonra isə “public speaking”in əslində auditoriya qarşısında çıxış forması olan monoloji nitq olduğunu dedim və dərstdə presentasiya edərkən, dərslər danışarkən onların bu nitq formasından istifadə etdiklərini vurğuladım. Sonra tələbələr sorğuda aktiv iştirak etdilər. İlk öncə onlardan niyə bu mövzuya az maraq göstərdiklərini soruşdum, verdikləri cavablara əsasən istər dərslər prosesində, istərsə də dərslərdən kənar onları bu prosesə cəlb etmək üçün necə bir motivasiyadan istifadə edəcəyimi müəyyənləşdirdim. Eyni zamanda onların hansı monoloji nitqləri izlədiklərini və bu zaman ən çox nəyə fikir verdiklərini soruşdum. Cavablarda əsasən onlar danışan şəxsin səs tonuna, dayandığı mövqeyə, onun həvəslə danışmasına, mövzunun maraqlı olub-olmamasına, fikirlərin necə deyilməsinə, fikir verdiklərini qeyd etdilər. Tələbələrlə sorğu zamanı onu gördüm ki, tələbələrin əksəriyyətinin danışanın ingilis dilinin axıcı olmasına, tələffüzün aydınlığına və nitqin qurulmasına fikir verdiklərini dedilər. Amma onların əksəriyyəti monoloji nitqin qurulma strukturunda təkrarların, ritorik ifadələrin, tələffüz səhvlərinin və dil komponentlərinin istifadəsinin hansı dərəcədə olduğuna elə də diqqət yetirməyiblər. Bu da monoloji nitqin əsasının auditoriyanı cəlb etmə, fikirləri aydın şəkildə ifadə etmə olduğunu bir daha göstərir.

Tələbələrdən həmçinin özlərinin monoloji nitq prosesinin necə keçdiklərini soruşdum, əksəriyyəti həyəcanın çox olduğunu, buna görə danışmaqdan çəkindiklərini dedilər. Eyni zamanda tələbələrdən bəziləri ingilis dil səviyyələrinin yaxşı olmadığını düşündükləri üçün ingilis dilində monoloji nitq prosesinin onlara çətin olduğunu qeyd etdilər.

Tələbələrdən “Kimlərin monoloji nitqlərini bəyənirsiniz?” soruşduğumda daha çox “motivational speech”lərin müəliflərinin adlarını çəkdiklərini gördüm, amma həmçinin siyasi xadimlərin, xüsusən də Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikası

Prezidenti İlham Əliyevin çıxışını qeyd etdilər. Tələbələri ən çox prezidentin Qarabağ müharibəsindəki çıxışları, gətirdiyi siyasi arqumentlər və ingilis dilini səliqəli şəkildə istifadə etməsi cəlb edib. Bu məndə belə bir fikir formalaşdırdı ki, tələbələri ingilis dilində daha çox onların maraq dairələrinə aid və ya onları cəlb edən çıxışlar cəlb edir. Müəyyənləşdirdim ki, onlara monoloji nitq bacarıqlarını mənimsəmək üçün nümunə kimi ingilis dilində monoloji nitqlər izləmək üçün maraqlarını araşdırmaq və buna uyğun nitqlər seçmək lazımdır.

Sorğu mərhələsindən sonra tələbələrə ingilis dilində monoloji nitq bacarıqları barədə geniş məlumat verdim, onları auditoriyanın diqqətini cəlb etmək, həyəcanı aradan qaldırmaq üçün üsullar ilə tanış etdim. Nitqlərinin daha zəngin olması, çıxış zamanı dil sənətlərinin inkişaf etməsi üçün linqvistik bilikləri təqdim etdim. Həmçinin, monoloji nitqin qurulma strukturu, növləri və onların tələbləri barədə onları məlumatlandırdım. İngilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi üçün onlarla 2 video izlədik. Bu videolar onların maraq dairələrinə uyğun olaraq İlham Əliyevin xarici jurnalistlərlə görüşündən olan monoloji nitqi və “What makes your life better?” adlı məşhur “Ted-talks” çıxışı idi.

Daha sonra tələbələrə sillabus üzrə “teaching speaking” mövzusunda monoloji nitqin növləri üzrə çıxış hazırlamaqlarını və özlərini xəyalı olaraq bir müəllim kimi digər ingilis dili müəllimləri ilə görüşdə hiss edərək metodik cəhətdən faydalı məzmun yaratmalarını istədim. Onlar verilən dərs mövzusunun müəyyən bir bölməsini monoloji nitq şəklində hazırlamaq üçün seçdilər və nitqlərinin növləri barədə mənə və qrup yoldaşlarına öncədən məlumat verdilər. Dərs prosesində hər bir tələbənin çıxışından sonra onun nitqini digərləri ilə bəzən müzakirə etdik.

“Informative” nitq seçən tələbələr əsasən “the importance of speaking activities”, “the difference between spoken and written language” və bir tələbə isə “prepared talks and presentations” mövzusu seçdi. “Persuasive” və “Instructional” nitq seçən tələbələr “activity” növlərini seçdilər.

“Persuasive” nitq üzrə çıxış edən 2 tələbənin danışıqı spontan monoloji nitq idi. Onlar sadəcə dərsi və “inandırıcı” monoloji nitqin strukturunu öncədən öyrənmişdilər. Məsələn, tələbələrdən biri “Questionnaires” mövzusunı seçmişdi və məqsədi auditoriyadakı tələbələrə tədris prosesində bu üsuldan istifadə edərək danışıqə cəlb etmək idi. O bu zaman ilk öncə tələbələrdən “Şifahi sorğularda iştirak etməyi sevirsinizmi?”, “Bəs hazırlamağı necə?” kimi suallar verərək auditoriyanı cəlb etdi. Özü də müəllim kimi işləyən bu tələbə daha sonra öz təcrübəsindən və digər əldə etdiyi məlumatlardan arqumentlər gətirərək məhz “questionnaires”in daha yaxşı üsulü olduğunu sübuta yetirməyə çalışdı. Psixoloji aspektlərdən (tələbənin jestləri, auditoriya ilə qarşılıqlı ünsiyyəti) mükəmməl olan bu monoloji nitq həm də linqvistik cəhətdən zəngin idi, tələbənin danışıqı aydın, sürəti normal, “filter words”lərdən və pauzalardan istifadə etməsi təbii danışıqə uyğun idi. Eyni zamanda onun cümlələri qrammatik və leksik cəhətdən düzgün qurulmuş, səhvləri çox az idi. “Reduced forms”lara müraciət edərək, nitqinin lazımsız uzanmasının qabağını almağı çalışsa da, onlardan istifadəsi təbii görünmürdü, çünki bu onun ingilis dilində ilk monoloji nitq təcrübəsi idi. Onun nitqinin sonluğu xüsusən tələbələrə cəlb etdi. Nitqindən sonra tələbələrlə müzakirə etdikdə, “feedback”ləri qəbul etdikdən sonra belə çıxış edə biləcəyini gözləmədiyini qeyd etdi.

Digər tələbə isə “storytelling” mövzusunda danışıqında ritorik suallardan, ellipsis-təkrarlardan istifadə etsə də, onun danışıqında “uh ... you know” kimi “filter words”lər və fikirləşərək cümlələri qurması üstünlük təşkil edirdi. Amma monoloji nitqin tələblərini gözəl mənimsəyən bu tələbə eyni mövzunu seçən, “instructional” monoloji nitq təqdim edən və çox yaxşı danışıq qabiliyyəti olan tələbədən daha çox müsbət “feedback”lər əldə etdi. Buna bir səbəb də tələbənin auditoriyanın nəbzini tutub, “biz hamımız qeybeti, eşitdiyimi, gördüyümü danışmağı sevirik” kimi real həyatdan gətirdiyi nümunələr idi.

“Instructional speech” seçən tələbələrdən birinin isə danışıqında sırf müəllim kimi danışmağı və detallı şəkildə izah verməyi xüsusi diqqət cəlb etdi. Tez- tez “as we

know”, “so”, “then”, “for example” kimi “language signals”lardan istifadə etsə də, təkrarlar və səhvlər hədsiz çox idi. Fikirləşirəm ki, buna səbəb onun həyəcanlı olması idi, çünki əvvəlki dərslərdən müşahidə zamanı onun danışıq səviyyəsinin yaxşı olduğunu müşahidə etmişdim. Amma tələbə səs tonunu çox gözəl idarə edir, lazımı məqamlarda “pause”lardan istifadə edirdi.

“Informative speech” seçən tələbələr sayca üstünlük təşkil etsələr də, “persuasive” və “instructional” nitq söyləyən tələbələrin danışıqı daha az maraqla qarşılandı. Onların danışıqında akademik yazı qaydalarının çox tətbiq olunması, təbiilikdən uzaq nitq, auditoriyanı cəlb edən ritorik suallardan az istifadə etmə daha çox müşahidə olunurdu. Buna əsas səbəb isə onların “Informative speech”i asan hesab edərək zəif hazırlaşmaları idi. Amma bununla belə, ümumilikdə onların çıxışını dəyərləndirsək, digər tələbələrə də verdiyimiz suallar zamanı gördük ki, onlar çıxışın məqsədini yerinə yetirmişdilər, yəni auditoriyanı seçdikləri mövzu barədə məlumatlandırmışdılar. Stuktur cəhətindən tam monoloji nitqin tələblərinə uyğun qurulmuş və “transition”lardan yerində istifadə olunmuşdur.

Eksperimentin təhlili. Eksperiment nəticəsində əldə olunan nəticəyə əsasən kontrol qrupda olan tələbələrin yoldaşları qarşısında təqdimat edərkən monoloji nitq bilikləri zəif olduğuna görə çıxışlarının uğursuz olduğunu görürük. Bunun əsas səbəblərini aşağıdakı kimi müşahidə etdim:

- Həmin tələbələrin istəksiz çıxış etməsi bizə onu deməyə əsas verir ki, tələbələrin öncə motivasiyaya ehtiyacları var. (15 iştirak edən tələbədən 3 nəfər-20%) Amma eksperiment qrupundakı tələbələrdə öncə mövzuyla bağlı maraq yaratdığımızı görə sayca onlar arasında istəkli tələbələr daha çox idi. (28 iştirak edən tələbədən 15 nəfər-53%) Digər yoldaşlarının danışıqından həvəslənən iki tələbə spontan şəkildə monoloji nitq söylədilər.
- Digər tərəfdən isə tələbələrin monoloji nitq strukturunu bilməsi, onun növlərinə görə tələblərini öyrənməsi və linqvistik biliklərə, psixoloji strategiyalara sahib olması lazımdır ki, uğurlu çıxış etsinlər. Məsələn, kontrol qrupda bir tələbə ingilis dili çox yaxşı

olsa da, zəif səs tonuna görə auditoriyanı cəlb edə bilmirdi, hətta onun səsi güclə eşidilirdi, amma eksperiment qrupunda danışıq digər qrup yoldaşlarına görə zəif olan və xasiyyətə çəkingən təbiətli qız öncədən hazırlaşdığına və çıxışının monoloji nitqin tələblərinə tam cavab verdiyini bildiyinə görə daha özgüvənli idi, auditoriya da onun məhz çıxışının əvvəlindən təsirlənib sakit şəkildə qulaq asdığı üçün səs tonunun yavaş olması ona problem yaratmadı və çıxışının növbəti mərhələlərində özü səs tonunu yüksəldərək daha eçidilən etdi.

- Tələbələrin dərslərini danışıqları nə qədər zəngin, əlavə məlumatlarla zəngin olsa da auditoriyanı düzgün cəlb edə bilmədiklərinə görə çıxışları maraqla qarşılanmır, amma eksperimental qrupda tələbələr yerində “language signal”lardan istifadə edərək dinləyicilərinin diqqətini cəlb edə bilirdilər.

Nəticə

“Yuxarı kurs tələbələrində ingilis dilində monoloji nitqin tədris prosesində formalaşdırılması “ mövzusu həm elmi-nəzəri, həm metodik ədəbiyyatı araşdıraraq, mövzuya dair xarici və yerli müəllimlərin fikirlərinə əsaslanaraq araşdırılmış, müəllim və tələbələrlə sorğu əsasında tələbələrin ehtiyacı olan əsas məqamlar müəyyən olunmuşdur. Yuxarı kurs tələbələrində monoloji nitqin formalaşdırılması linqvistik və psixoloji aspektdən lazım olan əsas bacarıqlar tədqiq edilmiş, metodik olaraq monoloji nitqin formalaşdırılması üçün üsul və vasitələr araşdırılmışdır. Təcrübədə sınaqdan keçirilərək müəyyən qənaətə gəlinmiş və mövzu barədə müəyyən təkliflər meydana çıxmışdır. Tədqiqatın əldə olunan nəticələri aşağıda təqdim olunub.

1. Monoloji nitqin tarixi inkişaf prosesində nəzər yetirərkən görürük ki, bəşər insanın özünü daha yaxşı ifadə etməsi, ictimai-siyasi hadisələrdə iştirakı üçün monoloji nitq bacarıqlarına sahib olması daim gündəmdə olmuşdur. Son illər dünyada baş verən qloballaşma, dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya, əmək bazarında artan rəqabət isə bu nitq bacarığına yiyələnməni daha labüd edir.

2. Dünya universitetlərinin təcrübələrinə nəzər yetirərkən , monoloji nitq bacarıqlarının universitet tələbələrində inkişaf etdirilməsi mövzusunun keçən əsrin ortalarından başlayaraq xüsusi diqqət yerilildiyini, hətta fənn kimi akademik proqrama salındığını görürük. Xarici dildə, xüsusən də beynəlxalq sferada ən çox istifadə olunan dil olan ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının inkişafı isə XX əsrin qabaqcıl təhsil müəssisələrinin tədris kurikulumunun başlıca tələblərindəndir. İstər dərslərdə, istərsə də dərslərdən kənar təşkil olunan görüşlər, debatlar, konfranslar üçün tələbələr xüsusi hazırlaşır və bu onların akademik göstəricilərinə birbaşa təsir edir, “portfolio”larının əsas üsürlərindən hesab olunur. Dünyadakı inkişafa sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycan cəmiyyətində də ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının ali təhsil ocaqlarında inkişafı zəruridir. İngilis dili ixtisas tələbələrinin monoloji nitq bacarıqlarına yiyələnməsi isə daha önəmlidir, çünki onlar istər gələcək həyatlarında, karyeralarında, istərsə də akademik təhsil prosesində daim ingilis dilli mühitdə olacaq və bu dildə monoloji nitq söyləmək tələb olunan hallar ilə qarşılaşacaqlar.

3. İngilis dilində monoloji nitqin tədrisi prosesinə nəzər yetirərkən bu metodik məsələnin hazırda dünyada ingilis dilini xarici dil və ikinci dil kimi öyrədən ölkələrin tədris sistemində aktual mövzu olduğunu görürük. Bu mövzuda araşdırmaları təhlil edərkən monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı əsas ehtiyacın dil bilikləri cəhətindən və psixoloji olaraq tələbələri silahlandırmaq olduğu önə çıxır. Hansı dil bacarıqlarının tədris prosesində öyrədilməsinin əsas olduğunu araşdırarkən müəllimlərin ilk öncə tələbələrinin qrammatik, fonetik və leksik cəhətdən sərictəli kadrlar yetişdirməklərinin önəmini görürük. Belə olan halda onlar ingilis dilində monoloji nitqlərini uğurla və güvənlə təqdim edə bilirlər.

4. Monoloji nitqin formalaşdırılması tələbələrə üçün ingilis dilinin leksik imkanlarından faydalanaraq ritorik vasitələr, fonetik cəhətdən danışıq dilinin tərkib hissəsi olan “connected speech”, ifadəliliyi artıran “expressive device” barədə məlumat

vermək lazımdır. Monoloji nitqin növləri, onlara verilən linqvistik və psixo-linqvistik tələblər barədə tələbələr məlumatlı olmalıdır ki, danışıq proseslərində istər öncədən hazırlanmış, istərsə də hazırlanmayan, spontan nitqlərində məzmun və məqsədlərini doğru şəkildə auditoriyaya çatdıra bilsinlər.

5. Monoloji nitqin linqvistik cəhətdən qurulması tələbələrə təqdim olunmalı və hər hissənin tələbəsinə uyğun olaraq dil bilikləri tələbələrə öyrədilməlidir ki, onların çıxışları istər dərslərdə monoloji nitq bacarıqlarının istifadə olunduğu məşğələlərdə, istər dərslərdən kənar ictimai yerlərdə-konfranslarda, iclaslarda, istərsə də gələcək karyeralarında daha uğurlu olsun.

6. İstər nəzəri, istər metodiki ədəbiyyatı araşdırarkən, istərsə də keçirilən sorğuların nəticəsində görünür ki, tələbələrə ən çox narahat edən məqam onların auditoriya qarşısında çıxış etmələri, bu zaman həyəcanlanmaları və çıxış xarici ildə olduğuna görə dil bacarıqları barədə olan nıgaranlıqlarıdır. Tədqiqat nəticəsində tələbələrin həm həyəcan problemini aradan qaldırmağa kömək edən, həm də ingilis dilində monoloji nitq bacarığını formalaşdıran və inkişaf etdirən metodik üsullar müəyyən olunmuş və disertasiyada II fəsildə qeyd edilmişdir.

7. Monoloji nitq zamanı tələbələrin qiymətləndirilməsi üsullarını araşdırarkən dünya təcrübəsində formal qiymətləndirmədən çox qeyri-formal qiymətləndirməyə üstünlük verildiyini görürük. Bu zaman müəllimlər dünya test imtahanlarının tələblərini, danışıq yoxlama üsullarını bilməlidirlər. Həmçinin, müəllim və tələbələr tərəfində verilən şərhlərin onların monoloji nitq bacarığının artmasına daha çox təsir etdiyini və onları daha da həvəsləndirdiyini həm mövzu üzrə ədəbiyyatları araşdırdığımızda, həm də eksperimentin nəticəsini təhlil edərkən görürük.

8. Eksperiment nəticəsində əldə olunan nəticəyə əsasən kontrol qrupda yoldaşları qarşısında təqdimat edən tələbələrin monoloji nitq bilikləri zəif olduğuna görə çıxışlarının uğursuz olduğunu görürük. Buna görə də monoloji nitq bacarıqlarının dərslərdə öyrədilməsi labüddür. Eksperiment qrupda olan tələbələrin çıxışlarını müqayisə etdikdə öncədən yaxşı hazırlanmış tələbələrin daha uğurlu olduqlarını müşahidə

edirik. Dil bacarıqları yuxarı olan tələbələrlə zəif olan tələbələri müqayisə etdikdə məlum olur ki, əgər nitq auditoriyanı analiz edərək onların maraqlarına uyğun məzmun, struktur və zəngin ritorik vasitələrdən istifadə edərək qurulursa, onu söyləyənin dil bazasının bir qədər zəif olması uğursuzluğa səbəb olmur. Tələbələrə verilən pozitiv “feedback”lər onları monoloji nitqin dərs prosesində tətbiq olunması prosesinə cəlb edir. Tanıdıqları yoldaşları tərəfindən verilən həтта mənfi rəylər belə onları müəllimin şərhilə müqayisədə çox həyəcanlandırmır, daha səmimi və rahat qəbul edirlər.

9. Tələbələrin monoloji nitqin formalaşdırılması prosesində fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə müəllimin də onları maraqlandıran mövzu seçərək cəlb etməsi, mövzunun önəmini vurğulaması və ümumən motivasiya yaratması əsas amillərdəndir.

10. Tələbələrin sürətləri, monoton danışmaları, səs tonunun zəif olması onların çıxışlarına təsir edir. Buna görə də müəllimlər tələbələrin tək cə dil biliklərinin artmasına yönəlməməli, həm də monoloji nitqin uğurlu olmasına təsir göstərən amillər üzərində işləməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev N.Ə., Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2013, səh 277
2. Babayev A., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, Təhsil, 2008, səh 621
3. Əhədova S.A., Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələr, Bakı, Elm, 2013, səh 192
4. Kazımov İ. , Məmmədova R., Bakı, Dayanıqlı inkişaf, № 2, 2021, səh 150-156
5. Kazımov N., Ali məktəb pedaqogikası, Bakı, Kitab mətbəəsi, 2006, səh 432
6. Quliyeva N.R, Hüseynova A.A , Ünsiyyət tərəflərinin mənimsənilmədə rolu, Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, Bakı, “MTM-Innovation”, 2018, səh 264
7. Səfiyev Ə., İngilis monoloji nitqinin kommunikativ əsasları, Bakı, Elm, 2019, səh 173
8. Şükürova F.Ş., Dil fakültələrinin yuxarı kurslarında tələbələrin yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, Bakı, “MTM-Innovation, səh 264
9. Yunusov D.N., Qənaət prinsipi və onun dil və danışqda təzahürü, Dil, ədəbiyyat və onun tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı, Mütərcim 2008, səh 184

İngilis dilində

10. Anderson K., Maclean J., Lynch T., Study speaking (for academic purposes), Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 224
11. Dan O., Rubenstein H., Stewart R. A pocket guide to public speaking, Bedford, UK, 2018, p.355
12. Darmaliana , Eli Yeny , Munaja Rahma , Salsabilah, The Self-Confidence in Public Speaking of the English Department Students of Sriwijaya State Polytechnic, Holistic Journal , Online Published Vol.13, №1, June 2021, p.10
13. Eubanks E. , Jordan J. C., Discovering the treasure of public speaking, USA, University of Florida, 2014, p.60

14. Francesco P. , Public Speaking in EFL Postgraduate Courses in Italy: A Case Study with Students of Political Science, University of Genoa, Online Published, Vol 13, №8, 2020, p. 8
15. Gina I.S. ,Adaptation and assessment of a public speaking rating scale, USA, Online Published, 2017, p. 17
16. Gina I.S, Using Public Speaking Tasks in English Language Teaching, USA, Online Published, 2009, p. 18
17. Harmer J., The practice of English Language Teaching, Slovakia, Pearson Education, 2015, p.446
18. Hsin-Yi , Lian , Kelsen B. , Influence of Personality and Motivation on Oral Presentation Performance, Published online, 2018, p.755-776
19. Kerr P., . Giving feedback on speaking. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, p. 16
20. Kinsela K., Academic Language Function, USA, Sweetwater, 2010
21. Lucas McCain, public speaking fear? 21 secrets to succeed in front of any crowd, USA, Laurenzana Press, 2012, p.28
22. Mufanti, Nimasari, Gestanti, CAN I BE A PUBLIC SPEAKER?, Malaysia, Penerbit, 2017 , p.164
23. Nelson W., Public Speaking Secrets: How To Deliver A Perfect Presentation as a Foreign Professional , E-book, 2016, p.166
24. Netta A. Trisnawati K., Helmanda C. Indonesian EFL students' strategies dealing with speaking anxiety in public speaking course , Journal of English Language and Education, Online Published, № 1, 2020, p.1-9
25. Patricia N., Public Speaking in EFL Settings: The Issue of Overcoming Fears, Columbia, 2008, p.138-147
26. Schneider, Börner D, Rosmalen P, Enhancing Public Speaking Skills, Netherlands, 2016, p.263-276

27. RADHIAH A. , EXPLORING EFL STUDENTS ' PERCEPTIONS ON 'PUBLIC SPEAKING CLASS' , Pakistan, 2017 , p.91
28. Raja F., Anxiety Level in Students of Public Speaking: Causes and Remedies , Journal of Education and Educational Development, Pakistan, Karachi, №1, 2017, p.97
29. Wahyuni I. I., Shahabani N. S., The use of public speaking to promote confidence in learning English as a second language, European Journal of English Language Teaching, Published online, №1, June 2020, p.12

İnternet resusrları

30. Ali təhsil
<https://edu.gov.az/az/higher-education>
31. Cambridge Dictionary
(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>)
32. Communication Studies (CMST): Public Speaking
<https://guides.lib.uw.edu/c.php?g=345996&p=7142742>
33. <https://communication.northwestern.edu/>
34. Communication Studies
<https://communication.northwestern.edu/communication-studies/>
35. Demonstration speech
<http://sixminutes.dlugan.com/demonstration-speech/>
36. Effective Public Speaking
https://www.concordia.ca/cce/courses/details.html?subject=CEPR&catalog_number=115
37. English public speaking
<https://www.fluentu.com/blog/educator-english/public-speaking-esl/>
38. Fix your monotone voice
<https://www.youtube.com/watch?v=VY8dw2LboMU&list=PLlrMEwEe96KdBi keMsP7ulexU8afM1NFM&index=11>
39. Glosary of rhetorical terms

<https://mcl.as.uky.edu/glossary-rhetorical-terms>

40. History of public speaking

<https://virtualspeech.com/blog/history-public-speaking>

41. How to give a speech in another language

<https://www.youtube.com/watch?v=5HQ-vxwLbiY&list=PLlrMEwEe96KdBikeMsP7ulexU8afM1NFM>

42. Informative-speaking

<https://www.comm.pitt.edu/informative-speaking>

43. Introduction to public speaking

https://faculty.washington.edu/mcgarrit/COM220/course_info.html

44. Language for presentations

<https://www.youtube.com/watch?v=eQtxd-93fTM&list=PLlrMEwEe96KdBikeMsP7ulexU8afM1NFM&index=4>

45. Oral Proficiency Interview

<https://www.actfl.org/assessment-research-and-development/actfl-assessments/actfl-postsecondary-assessments/oral-proficiency-interview-opi>

46. Oral presentation

<https://www.uow.edu.au/student/learning-co-op/assessments/presentations/>

47. Persuasive-speaking

<https://www.comm.pitt.edu/persuasive-speaking>

48. <https://president.az/en/articles/view/55525>

49. Presenting in English when English isn't your native language

<https://www.youtube.com/watch?v=gVIVFKrJprM&list=PLlrMEwEe96KdBikeMsP7ulexU8afM1NFM&index=2>

50. President Aliyev on Armenian territorial claims to Turkey

<https://www.youtube.com/watch?v=PobrYrzCULc&list=PLlrMEwEe96KdBikeMsP7ulexU8afM1NFM&index=15>

51. Public speaking skills

<https://www.teachingenglish.org.uk/article/public-speaking-skills>

52. Public speaking activities

<https://ethos3.com/10-public-speaking-games-activities-try/>

53. Rhetorical devices

<https://www.thoughtco.com/rhetorical-devices-4169905>

54. Rhetorical questions , speech examples

2. <https://virtualspeech.com/blog/rhetorical-questions-speech-examples>

55. Speech by H.E. Mevlut Cavusoglu https://www.youtube.com/watch?v=rt_I6jqezus

56. Strating presentations with attention getters

<https://www.youtube.com/watch?v=ZaFEGVEy5lM&list=PLlrMEwEe96KdBikeMsP7ulexU8afM1NFM&index=13>

57. The art of public speaking

<https://www.futurelearn.com/info/blog/the-art-of-public-speaking>

58. Types of speech

https://www.parkwayschools.net/cms/lib/MO01931486/Centricity/Domain/1578/types_of_speeches.pdf

59. Ways to use rhetorical devices to make powerful speeches with examples

<https://franticallyspeaking.com/4-ways-to-use-rhetorical-devices-to-make-powerful-speeches-with-examples/>

60. What Does Medium Mean in the Communication Process?

<https://www.thoughtco.com/medium-communication-term-1691374>

61. What makes a good life?

<https://www.bigsspeak.com/makes-good-life-robert-waldinger-three-lessons/>

62. <https://web.archive.org/web/20090524190627/http://www.ets.org/portal/site/ets/menuitem.1488512ecfd5b8849a77b13bc3921509/?vgnextoid=e9242d3631df4010VgnVCM10000022f95190RCRD&vgnnextchannel=2f587f95494f4010VgnVCM10000022f95190RCRD>